

TOMASZ KAWSKI

LUDNOŚĆ ŻYDOWSKA NA KUJAWACH WSCHODNICH I W ZIEMI DOBRZYŃSKIEJ W OKRESIE MIĘDZYWOJENNYM (1918–1939)*

Liczba publikacji poświęconych ludności żydowskiej na Kujawach wschodnich i w ziemi dobrzyńskiej jest znikoma, pomimo że badania nad historią Żydów na ziemiach polskich są prowadzone od wielu lat. W kilku opracowaniach przedstawiono zmiany w osadnictwie żydowskim w regionie do początków XIX w.¹ W innych pracach, które traktowały o historii Kujaw i ziemi dobrzyńskiej w późniejszych wiekach, wiadomości o ludności żydowskiej zajmowały niewiele miejsca². Większym zainteresowaniem

¹ S. Simon, *Żydzi inowrocławscy za czasów Księstwa Warszawskiego (1807–1815)*, Inowrocław 1939; Z. Guldón, *Żydzi i Szkoła w Polsce w XVI–XVIII wieku. Studia i materiały*, Kielce 1990; tenże, *Żydzi w miastach kujawskich w XVI–XVIII w.*, „Ziemia Kujawska”, t. 9, 1993; S. Cackowski, *Miasta dobrzyńskie i kujawskie w końcu XVIII i na początku XIX wieku (1793–1815)*, Włocławek 1995. Na łamach „Zapisków Kujawsko-Dobrzyńskich”, t. 13, 1999, ukazały się artykuły: M. Gruszczyńskiej, *Początki osadnictwa żydowskiego we Włocławku* oraz T. Rejmanowskiego, *Felczerzy i lekarze wyznania mojżeszowego Włocławka i regionu kujawskiego (XIX w.–1939 r.)*.

² Wyjątek stanowi praca: Z. Waszkiewicz, *Żydzi Golubia i Dobrzyń nad Drwęcą. Opowieść o świecie nieistniejącym*, Golub-Dobrzyń-Toruń 1993; J. Sziling, *Gminy wyznaniowe żydowskie w województwie pomorskim w latach 1920–1939 (liczebność i rozmieszczenie)*, [w:] *Mniejszości narodowe i wyznaniowe w województwie pomorskim w okresie międzywojennym (1920–1939)*, zbiór studiów pod red. M. Wojciechowskiego, Toruń 1991; W. Stankowski, *Z problematyki mniejszości narodowych we Włocławku w XIX i XX wieku*, [w:] *Stolica i region. Włocławek i jego dzieje na tle przemian Kujaw i ziemi dobrzyńskiej. Materiały z sesji...*, pod red. O. Krut-Horonziak i L. Kajzera, Włocławek 1995; M. Pawlak, *Dawne włocławskie gimnazja (w latach 1876–1939)*, Bydgoszcz 1998; A. Olejniczak, *Żydzi w powiecie włocławskim (1918–1939)*, Włocławek 2000; T. Kawski,

58 historyków cieszył się okres po 1939 r.³ Najobszerniej problematyka ta doczekała się opracowania w historiografii żydowskiej⁴.

Archiwalia gmin żydowskich zachowały się w niewielkim stopniu. Inne źródła odzwierciedlają czynności prawno-administracyjne

Ludność żydowska na Kujawach wschodnich i w ziemi dobrzyńskiej w okresie międzywojennym (1918–1939), „Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie”, t. 13, 1999; t e n ż e, *Malomiasteczkowe judaica z Kujaw (XVIII–XX w.)*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 1999, nr 3–4; t e n ż e, *Ludność żydowska w Przedczu w okresie międzywojennym (1918–1939)*, „Studia Historyczne. Zeszyty Naukowe WSP w Bydgoszczy”, 2000, s. 6; t e n ż e, *Ludność żydowska na Kujawach wschodnich w latach 1918–1945*, Bydgoszcz 2001 (mnp. pracy doktorskiej); *Włocławek. Dzieje miasta*, pod red. J. Staszewskiego, t. 2, Włocławek 2001.

³ *Z badań nad eksterminacją Żydów na Pomorzu i Kujawach*, pod red. T. Jaszowskiego, Bydgoszcz 1983; J. Libiszewski, *Getta w powiecie włocławskim oraz Z. Piechota, Likwidacja skupisk żydowskich w byłym powiecie tureckim i kolskim*, [w:] Materiały na sesję naukową „W 45 rocznicę zagłady skupisk żydowskich w Kraju Warty”, Zduńska Wola 23 X 1987; M. Krajewski, *Byli z ojczyzny mojej. Zagłada ludności żydowskiej ziemi dobrzyńskiej w latach drugiej wojny światowej (1939–1945)*, Rypin 1990; R. Kozłowski, *Z problematyki mniejszości narodowych we Włocławku po drugiej wojnie światowej*, [w:] *Polska i jej sąsiedzi w czasach najnowszych*, Toruń 1995; M. Golon, *Żydzi, Ukraińcy, Rosjanie, Białorusini i Cyganie na Pomorzu Gdańskim po II wojnie światowej*, [w:] *Mniejszości narodowe i wyznaniowe na Pomorzu w XIX i XX wieku*, zbiór studiów pod red. M. Wojciechowskiego, Toruń 1998; t e n ż e, *Żydzi we Włocławku po II wojnie światowej*, „Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie”, t. 13, 1999; T. Kawski, *Mniejszość żydowska w województwie pomorskim (bydgoskim) w latach 1945–1956*, [w:] *Kujawy i Pomorze w latach 1945–1956. Od zakończenia okupacji niemieckiej do przelomu październikowego. Materiały z sesji...*, pod red. W. Jastrzębskiego i M. Krajewskiego, Włocławek 2001.

⁴ *Jewrejskaja Enciklopedia*, t. 1–16, Sankt-Petersburg 1908–1913; O Lubrańcu w latach 1819–1918 traktuje referat Sz. Wintera „JWO-Bletter”, t. 8, 1935, nr 4; *Almanach gmin żydowskich w Polsce*, t. 1, red. J. Zineman, Warszawa 1939, Sefer Rypin (Księga Pamiątkowa Rypina), red. Sz. Kanc, Tel Aviv 1962; Fragmenty pamiętników córki włocławskiego rabina J. Caro (Karo), Cecylii Stueckgold, zob.: „YIVO Annual of Jewish Social Science”, t. XLII, New York 1962; *Włocławek we ha Swiwa. Sefer Zikaron (Włocławek i okolica. Księga pamiątkowa)*, red. K. F. Tchursch, M. Korzen (bmw), 1967; Ch. H. Hofman, *Domrowic hei Kutne (Dąbrowice koło Kutna)*, [w:] *Kutno we ha Swiwa (Księga pamiątkowa Kutna)*, red. D. Sztokfisz, Tel Aviv 1968; *Sefer Yizkor le kedoshei ir Psaytsh korbonot ha Shoa (Memorial Book to the Holocaust victims of the city of Psaytsh)*, wyd. M. Bilavsky, Tel Aviv 1974. W wersji częściowo anglojęzycznej: *Włocławek and Kujawy. Memorial book*, New York 1969; *Encyklopedia Judaica*, t. 4, 10–11, 14–15, Jerusalem 1974; *Pinkas ha Kehilot (Księga Pamiątkowa Gmin)*, t. 4, red. A. Wein, Jerosolima 1989.

organów nadzorczych nad gminami żydowskimi, jakimi byli: starostowie, wojewodowie czy Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (dalej: MWRiOP), policji. Ich ilość jest dość obfita dla terenu Kujaw wschodnich, śladowo zachowała się dla ziemi dobrzyńskiej⁵.

Opracowanie nie wyczerpuje tematu, ma służyć jedynie jako przyczynek zachęcający do dalszych badań nad szeroko rozumianą problematyką mniejszości narodowych w regionie kujawsko-dobrzyńskim. Objętość opracowania skłoniła do przedstawienia sytuacji ludności żydowskiej głównie w aspekcie jej społecznego zróżnicowania oraz funkcjonowania gmin żydowskich. Terytorialnie obszar Kujaw wschodnich i ziemi dobrzyńskiej w okresie międzywojennym obejmował swoim zasięgiem powiaty znajdujące się w granicach województwa warszawskiego (od 1938 r. pomorskiego): nieszawski, lipnowski, rypiński, włocławski, część kutnowskiego oraz północną część powiatu kolskiego (leżący na prawym brzegu Noteci) w województwie łódzkim (od 1938 r. poznańskim). Za ludność żydowską autor uznał osoby wyznania mojżeszowego posługujące się językami żydowskimi (jidisz, hebrajskim), przynależne do gmin wyznaniowych żydowskich.

ROZMIESZCZENIE PRZESTRZENNE LUDNOŚCI ŻYDOWSKIEJ

Początki osadnictwa żydowskiego w regionie kujawsko-dobrzyńskim sięgają XV w. Do najstarszych ośrodków miejskich, w których za-

⁵Z. Waszkiewicz, *Z dziejów ziemi dobrzyńskiej w latach 1918–1939*, [w:] *Studia z dziejów Ziemi Dobrzyńskiej XV–XX wieku*, red. M. Wojciechowski, Warszawa–Poznań–Toruń 1987, s. 99–101; The Central Archives for the History of the Jewish People w Jerosolimie przechowuje akta stanu cywilnego gmin żydowskich w Chodczu z lat 1826–1930 (sygn. PL./122–159), Kowala z lat 1873–1942 (sygn. PL./6–11), Przedczu 1847–1870 (sygn. PL./21–25).

Rozmieszczenie ludności żydowskiej na Kujawach wschodnich i w ziemi dobrzyńskiej w okresie międzywojennym (1918–1939)

- — większe skupiska ludności żydowskiej
- x — siedziby gmin wyznaniowych żydowskich „małych”
- xx — siedziby gmin wyznaniowych „wielkich”
- x▲ — gminy łączone Ciechocinek-Służewo oraz Aleksandrów Kujawski-Nieszawa

oprac. T. Kawski

mieszkiwali Żydzi, zaliczamy Radziejów (1432), Nieszawę (1487), Dobrzyń nad Wisłą (1507), Inowrocław (1453), Brześć Kujawski (1453). W 1764 r. do żydowskich gmin (kahałów) w Brześciu Kujawskim, Dobrzyniu nad Wisłą, Inowrocławiu, Izbicy Kujawskiej, Kikole, Kowalu, Lipnie, Lubrańcu, Piotrkowie Kujawskim, Przedczu, Radzikach Wielkich należało 3771 osób powyżej pierwszego roku życia, co stanowiło 0,6% populacji Żydów zamieszkujących ziemie Rzeczypospolitej. Wiek XIX pomimo szeregu ograniczeń natury prawnej sprzyjał rozwojowi demograficznemu ludności żydowskiej na ziemiach polskich wchodzących w skład państwa rosyjskiego. W 1810 r. Żydzi stanowili 5,2% (ok. 8700 osób) ogółu ludności Kujaw i ziemi dobrzyńskiej⁶. Liczba osób wyznania mojżeszowego wzrosła z około 22 500 (6,6% ogółu ludności) w 1897 r. do 30 597 (7,6%) w roku 1921. Udział procentowy ludności żydowskiej był niższy od średniej dla województwa warszawskiego, który wynosił 9,6% w 1921 r. Przyrost miał miejsce w powiatach: nieszawskim (3001 w 1897 do 4272 w 1921), włocławskim (z 9221 do 14 669), rypińskim (z 4341 do 5272) oraz pozostałych miejscowościach regionu: w powiecie kolskim i kutnowskim (z 996 do 1534). Jedynie w powiecie lipnowskim odnotowano spadek liczby Żydów (z 4941 do 4850), co wynikało z dążenia tego obszaru do rozwijającego się Włocławka⁷. Rozwój żydowskiego osadnictwa w miastach regionu

⁶ Z. Guld on, *Żydzi w miastach...*, s. 100; t e n ż e, *Żydzi i Szkoła...*, s. 56; t e n ż e, *W czasach Szlacheckiej Rzeczypospolitej — terytorium, ludność i stosunki gospodarczo-społeczne*, [w:] *Studia z dziejów...*, s. 32; H. G r o s s m a n, *Struktura społeczna i gospodarcza Księstwa Warszawskiego na podstawie spisów ludności 1808 i 1810 roku*, „Kwartalnik Statystyczny”, t. 2, z. 1, 1925, s. 48, 98–99. Osadnictwo żydowskie na Kujawach pod koniec XIV wieku datuje: I. T r u n k, *Fun der forgergenhajt fun der Brist-Kujawer kehilot (Z przeszłości gminy w Brześciu Kujawskim)*, [w:] *Włocławek we ha...*, s. 78.

⁷ *Rocznik Statystyczny Królestwa Polskiego. Rok 1913*, Warszawa 1914, Dział I, cz. III, s. 19–33; *Szkorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej*, t. 1–2, Warszawa 1925, passim; Pierwszy Powszechny Spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 r., *Statystyka Polski*, t. XV, Warszawa 1927, tab. 7.

62 sprzyjał szybszej urbanizacji. Pierwsze rodziny żydowskie osiadły we Włocławku w końcu XVIII i początkach XIX w. pochodziły z Dobrzyń, Służewa, Lubrańca. Do Nieszawy pierwszych 50 rodzin żydowskich przywędrowało z Torunia, Podgórze i okolic, do Ciechocinka z Raciążka⁸. W 1931 r. liczba osób wyznania mojżeszowego zmalała w porównaniu z rokiem 1921 do około 29 670 (6,4%)⁹. W 1938/1939 r. nieznacznie wzrosła, osiągając wielkość około 32 346 osób, w tym 9382 w granicach ziemi dobrzyńskiej¹⁰ (tab. 1). Dotychczas prezentowane dane, odnośnie liczby Żydów w regionie przed wybuchem wojny w 1939 r., były zróżnicowane¹¹. Największe różnice dotyczyły Włocławka, gdzie rozpiętość wynosi od 12 000 do 15 000 osób¹². Jeśli uwzględnimy

⁸ „Jutrzenka” 1861, nr 9, s. 68; I. Kaplan, *Wi azaj oiz antsztanen di Nieszawe kehilot (Jak powstała gmina w Nieszawie)*, [w:] *Włocławek we ha...*, s. 795; C. Friedman, *Di geschichte fun ajdsizn ajszib in Ciechocinek (Z historii społeczności żydowskiej w Ciechocinku)*, [w:] *Włocławek we ha...*, s. 801.

⁹ *Skorowidz gmin Rzeczypospolitej Polskiej na podstawie Drugiego Powszechnego Spisu Ludności z dnia 9 grudnia 1931 roku*, Warszawa 1933, cz. 1, tab. 3, s. 17–20. Dane dla poszczególnych powiatów: „Wiadomości Statystyczne”, 1935, z. 2, Dział II, poz. 18 (dalej: II-18); tamże, z. 4, II-6; tamże, z. 5, II-11, II-23ab; tamże, z. 10, II-5a; tamże, 1935, z. 10, III-3.

¹⁰ Por.: M. Krajewski, *Byli z ojczyzny...*, tab. s. 21.

¹¹ Por.: D. Dąbrowska, *Zagłada skupisk żydowskich w „Kraju Warty” w okresie okupacji hitlerowskiej*, „Biuletyn ŻIH”, nr 13–14, tab. 10, 12, 14, 15; *Włocławek we ha...*, passim; oraz *Encyklopedia Judaica...*; M. Czajka, *Lubraniec i okolice*, „Przegląd Historyczny”, 1978, z. 2, s. 282; W. Drzewiecki, *Walka i męczeństwo gminy Skępe w latach 1939–1945*, „Ziemia Dobrzyńska”, I, Rypin 1986, s. 92; *Pinkas ha...*, t. 4, s. 395; Z. Góźdź, *Lipno. Zarys dziejów*, Lipno 1991, s. 50; Z. Waszkiewicz, *Z dziejów międzywojennego Rypina (1918–1938)*, [w:] *Rypin. Szklące z dziejów miasta*, pod red. M. Krajewskiego, Rypin 1994, s. 284; te j e, *Żydzi Golubia...*, s. 8.

¹² Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego (dalej: AŻIH), Żydowska Gmina Wyznaniowa Włocławek (dalej: ŻGWW), sygn. 113, TeKa 11, Teczka 3 (dalej: 113/11/3). Budżety gminy żydowskiej we Włocławku za 1936 i 1937. Określono w nich liczebność członków gminy na 12 000 Żydów, zob.: Z. Arentowicz, *Włocławek*, Włocławek 1937, s. 97; R. Kozłowski, *Z problematyki...*, s. 219 szacuje liczbę Żydów we Włocławku w tym okresie na 15 000; J. Szilिंग, *Gminy wyznaniowe...*, s. 51, podaje 14 000 osób; *Encyklopedia Judaica...*, t. 16, s. 597 oraz *Encyklopedia of the Holocaust*, t. 4, New York–London 1990, s. 1161 określają liczbę Żydów we Włocławku w 1939 r. na 13 500 osób.

średnioroczne przyrosty ludności żydowskiej we Włocławku w latach 1931–1937 wynoszące około 300 osób oraz zwiększony napływ ludności żydowskiej przed 1939 r. do miasta z miejscowości pogranicza polsko-niemieckiego, przy jednoczesnych wzmożonych wyjazdach Żydów z miasta, można z pewnym prawdopodobieństwem przyjąć, że Włocławek przed wybuchem wojny liczył około 13 000 Żydów. Gmina żydowska we Włocławku zaliczała się do jednej z większych w II Rzeczypospolitej. Znajdowała się na 15. miejscu na terenach byłego Królestwa Kongresowego, zaś na 31. na tle innych gmin żydowskich w świetle danych z 1921 r.¹³ Obok Włocławka większymi skupiskami ludności żydowskiej w tym okresie pozostawały: Rypin (2791), Lipno (2443), Dobrzyń nad Drwęcą (1976), Izbica Kujawska (1378). We wszystkich miejscowościach regionu udział procentowy ludności żydowskiej w latach 1918–1939 malał w stosunku do ogólnej liczby ludności. W kilku miastach pomiędzy rokiem 1921 a 1933/35 spadek był znaczący, np. w Piotrkowie Kujawskim udział procentowy ludności żydowskiej zmniejszył się z 82% do 20%, w Osiecinach z 53% do 40%, Służewie z 18% do 6%, Ciechocinku z 31% do 13%, Kikole z 35% do 20% (tab. 1). Było to zjawisko występujące w większości skupisk żydowskich w II Rzeczypospolitej. Miało ono swoje uzasadnienie w stałym odpływie ludności żydowskiej z miast regionu oraz systematycznym napływie nieżydowskiej ludności z terenów wiejskich.

Populacja kujawsko-dobrzyńskich Żydów była silnie zurbanizowana, 93,5% ludności żydowskiej mieszkało w miastach i osadach miejskich, tj. miejscowościach, które w drugiej połowie XIX w. utraciły prawa miejskie. W niektórych z nich ludność żydowska stanowiła znaczną część mieszkańców, np. w Piotrkowie Kujawskim (82%), Dąbrowicach (57%), Osiecinach (53%), Dobrzyniu nad Drwęcą (48%), Izbicy Kujawskiej (46%), Lubiczu (42%), Rypinie (39%),

¹³ B. Wasiutyński, *Ludność żydowska w Polsce w wieku XIX i XX. Studium statystyczne*, Warszawa 1930, *passim*.

64 Tabela 1

Większe skupiska ludności żydowskiej na Kujawach wschodnich i w ziemi dobrzyńskiej w wybranych latach istnienia II Rzeczypospolitej

Miejscowość	1921	%	1933–1935	%
Aleksandrów Kujawski	977	11,9	1 011	10,6
Brześć Kujawski	794	20,8	707	11,8
Chodecz	459	27,2	380	20,2
Ciechocinek	769	31,4	ok. 615*	12,8
Dąbrowice (o)	184	56,8	ok. 150***	ok. 50
Dobrzyń nad Drwęcą	1976	48,4	2 473	48,4
Dobrzyń nad Wisłą	775	28,8	767	25,0
Izbica Kujawska (o)	1378	46,2	1 525**	42,0
Kikół (o)	267	34,7	271	19,7
Kowal	1227	30,2	1 314	31,0
Lipno	2443	28,9	2 294	20,8
Lubicz (w i f)	362	41,8	438	36,0
Lubień	797	37,6	778	32,3
Lubraniec	834	38,0	802	31,0
Nieszawa	262	11,0	ok. 80*	3,0
Osięciny (o)	436	53,2	420	40,0
Piotrków Kujawski (o)	742	82,0	661	20,0
Przedecz	840	27,6	808	24,0
Radziejów	599	18,9	699	15,0
Rypin	2791	38,6	2 696	31,2
Skępe (o)	268	16,0	276	12,2
Skrwilno (w)	69	9,9	78	5,9
Służewo (o)	259	18,0	113	6,0
Tłuchowo (w)	60	11,9	35	4,5
Walewskie (w)	149	20,6	—	—
Włocławek	9595	23,8	11 996	20,2

* — dane szacunkowe na podstawie wskaźników %; ** — dane dla osady Izbica Kujawska z połowy 1936 r.; *** — dane szacunkowe z 1939 r.; (o) — osada miejska, (w) — wieś, (f) — folwark

Źródło: CAW, DOK VII, sygn. 371.8.282, 371.8.284; mapy narodowościowe powiatu nieszawskiego, lipnowskiego, rypińskiego, włocławskiego; APPoK, AgIK, sygn. 1247, k. 39; *Słownik miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej*, t. 1–2, Warszawa 1925. Zestawienie autora.

Lubrańcu i Lubieniu (po 38%) (tab. 1). Średnio w miastach i osadach miejskich w 1921 r. Żydzi stanowili 27,1% ogółu ludności (28 683 osoby). We wsiach mieszkało 1914 Żydów (6,5% populacji Żydów), stanowiąc 0,2% ludności wiejskiej w powiatach Kujaw wschodnich, 1,3% dla powiatu rypińskiego i 0,8% lipnowskiego przy średniej dla województwa warszawskiego 1,7%¹⁴. Dla Żydów mieszkających w „sztetl” (jid. „miasteczko”) większe miasto nie tylko stwarzało możliwości znalezienia lepiej płatnej pracy, pomnożenia kapitałów, lecz dawało szansę awansu społecznego. Włocławek wydawał się być dla wielu „prawdziwym Paryżem ze swoimi organizacjami żydowskimi, klubami sportowymi, organizacjami kulturalnymi, pozwalał na podjęcie nauki w żydowskim gimnazjum”¹⁵. Ludność żydowska w gminach wiejskich zasiedlała wsie, które powoli przekształcały się w osady o charakterze miejskim, jak: Lubicz (41,8% Żydów), Walewskie (20,6%), obrzeża miast i osad, tartaki, folwarki, rzadziej leśniczówki, młyn¹⁶. Najczęściej osiedlano się w większych wsiach czy osadach. Targi, jarmarki zapewniały odpowiednią wielkość wymiany handlowej, pozwalając na utrzymanie się z handlu czy rzemiosła. Odrębną grupę stanowili właściciele majątków ziemskich wyznania mojżeszowego, którzy pojawili się na terenach kujawsko-dobrzyńskich w połowie XIX w. W okresie międzywojennym w powiecie rypińskim 50 Żydów posiadało majątki ziemskie¹⁷. W innych powiatach ich liczba była mniejsza¹⁸.

¹⁴ Tamże, tab. 4, s. 70–71.

¹⁵ Stenogram rozmowy autora z członkami Ziomkostwa Żydów Włocławka w Izraelu z dnia 3 VIII 1998 r.

¹⁶ *Szkrowidz miejscowości...*, t. 1–2, *passim*.

¹⁷ *Dobra ziemskie w posiadaniu Żydów*, [w:] *Spółczesność Królestwa Polskiego. Studia o uwarstwieniu i ruchliwości społeczeństwa*, t. 3, pod red. W. Kuli, Warszawa 1968, s. 293; *Sytuacja społeczno-polityczna i gospodarcza Obszaru Okręgu Korpusu nr VIII w Toruniu w latach 1933–1937*, wybór źródeł wydali P. Stawiecki, W. Rejzmer, Toruń 1992, nr 49; Z. Waszkiewicz, *Z dziejów międzywojennego...*, s. 285.

¹⁸ Archiwum Państwowe w Toruniu, Oddział we Włocławku (dalej: APT OWI), Staro-

66 MIGRACJE LUDNOŚCI ŻYDOWSKIEJ

Działania wojenne w latach 1914–1920 spowodowały znaczne przemieszczenia w osadnictwie żydowskim. Niewielka, w porównaniu z Pomorzem czy Wielkopolską, grupa Żydów związanych z kulturą niemiecką w początkach istnienia II Rzeczypospolitej opuściła tereny Kujaw i ziemi dobrzyńskiej, głównie z miast byłego pogranicza niemiecko-rosyjskiego (Ciechocinek, Aleksandrów Kujawski, Nieszawa, Służewo), osiedlając się na terytorium Niemiec¹⁹. Jedynie Górzno, które znajdowało się po rozbiorach w granicach państwa niemieckiego, Żydzi opuścili całkowicie²⁰.

Na emigrację decydowały się w nowej powojennej rzeczywistości jednostki najbardziej aktywne. Zamożni Żydzi deklarowali wyjazdy do Palestyny, biedni do Stanów Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii²¹. W 1922 r. w ciągu listopada i grudnia opuściło powiat nieszawski 82 emigrantów, w tym 41 Polaków, 21 Żydów, 19 Niemców, 1 Ukraińiec. Żydzi kierowali się do: Niemiec (14), USA (6), Królestwa Serbii, Chorwacji, Słowenii (1)²². Od połowy 1932 do połowy 1935 r. z powiatu włocławskiego wyjechało za granicę 259 osób. W powiecie włocławskim emigracja zamorska stanowiła 64,1% wszystkich

stwo Powiatowe Nieszawskie (dalej: SPN), sygn. 28–29, Listy płatników składek na rzecz gmin żydowskich (dalej: Listy...) z 1936 r.; Archiwum Państwowe w Bydgoszczy (dalej: APB), Urząd Wojewódzki Pomorski w Toruniu (dalej: UWPT), sygn. 4438, 4485; Listy..., z 1938 r.; AŻIH, ŻGWW, sygn. 113/11/2, 113/7/11, 113/10/2; Listy..., 1919–1939; „Kujawianin. Informator handlowo-przemysłowy” za lata 1922–1939.

¹⁹ C. Friedman, *Di geszichte...*, s. 802–803; I. Kaplan, *Wi azaj...*, s. 795; H. Sar, *Służewo*, [w:] *Włocławek we ha...*, s. 814–815.

²⁰ APB, UWPT, sygn. 4494, k. 3; B. Wasutyński, *Ludność żydowska...*, s. 169–171; Z. Waszkiewicz, *Żydzi Golubia...*, s. 7. Górzno w 1895 r. zamieszkiwało 40 Żydów. Ostatni Żyd opuścił miasto w 1922 r., kolejni Żydzi pojawili się w Górznie dopiero w 1928 r.

²¹ APT OWI, Starostwo Powiatowe Włocławskie (dalej: SPWI), sygn. 353. Sprawozdania sytuacyjne starosty (dalej: Sprawozdania...) od listopada 1919 do marca 1920 r.

²² APT OWI, SPN-Dopływy, Sprawozdanie... za wrzesień–listopad 1922 r.

wyjazdów. W tym typie emigracji ponad 90% stanowili Żydzi. Kierowano się do: Palestyny (89,2%), USA (6,6%), Brazylii (2,4%), Argentyny (1,8%)²³. Można przyjąć z pewnym prawdopodobieństwem, że powiat opuściło w tym okresie około 160–180 Żydów. Ogółem ponad 90% emigrantów żydowskich pochodziło z Włocławka. Mała liczba wyjazdów do krajów europejskich. W tej ostatniej przeważała Francja (58 osób), Wolne Miasto Gdańsk (9), Belgia (8), Niemcy (7). Wśród emigrantów z Włocławka i okolic wyjeżdżających do Palestyny przeważali „właściciele kapitałów”, przedsiębiorcy, kupcy, w niewielkim stopniu inne grupy zawodowe, w tym głównie młodzież syjonistyczna ogarnięta ideałem budowy państwa żydowskiego²⁴. Podobny kierunek emigracji wskazuje wychodźstwo z Rypina. Miasto opuściło od stycznia 1924 do lipca 1935 r. 56 osób. Z tej grupy 52 osoby (92,9%) udały się do krajów zamorskich, głównie Palestyny (39 osób), Argentyny (9), USA (2), Brazylii i Meksyku (po 1)²⁵. Emigracja Żydów nosiła charakter głównie rodzinny. Z Lubrańca pomiędzy 1928 a 1931 r. wyjechało do mężów, braci w USA i Kanadzie 10 osób. Były to kobiety z dziećmi lub innymi członkami rodzin²⁶. Żydzi emigrujący do państw europejskich traktowali kraje pobytu jako pewien etap służący zdobyciu środków materialnych na dalszą

²³ Archiwum Akt Nowych (dalej: AAN), Ministerstwo Spraw Wewnętrznych (dalej: MSW), sygn. 1680, k. 536–662. Por.: Rocznik Polityczny i Gospodarczy 1935 r., Warszawa 1935, s. 695; J. Tomaszewski, *Niepodległa Rzeczypospolita*, [w:] *Najnowsze dzieje Żydów w Polsce w zarysie (do 1950 roku)*, Warszawa 1993, tab. 33, s. 164; J. Ziemiński, *Problem emigracji żydowskiej*, Warszawa 1937, s. 26.

²⁴ Korespondencja autora z Prezydentem Ziomkostwa Żydów Włocławskich w Izraelu Lutkiem Tabaczyńskim. Około 80% członków Ziomkostwa przybyło do Izraela jeszcze przed wybuchem wojny w 1939 r.

²⁵ AAN, MSW, sygn. 1679, k. 348–365.

²⁶ APT OWI, SPWI, sygn. 845. Ewidencja członków gmin żydowskich; L. Alter, *Wychodźstwo żydowskie*, „Kwartalnik Instytutu Naukowego do Badań Emigracji i Kolonizacji”, 1926, nr 1, s. 84.

68 podróż, najczęściej za ocean²⁷. Lata 1938–1939 przyniosły wzrost zainteresowania emigracją. Osoby wahające się przed podjęciem decyzji, a posiadające warunki i możliwości wyjazdu, najczęściej decydowały się na emigrację pod wpływem wzrostu napięcia w stosunkach międzynarodowych²⁸. W pierwszym półroczu 1938 r. powiat kolski opuściło 65 osób, w tym 10 osób z Izbicy Kujawskiej. Rok później w analogicznym okresie powiat nieszawski opuściły 22 osoby, powiat lipnowski — od połowy 1938 do połowy 1939 r. — 45 osób. Znacznemu ograniczeniu uległy wyjazdy za ocean — do 32,4%. Wśród nich najczęściej kierowano się do USA (58,3%), Palestyny (33,3%), Argentyny (8,4%). Z krajów europejskich do Niemiec i Francji z regionu wyjechało 40 osób. Jednocześnie pewna grupa osób wyznania mojżeszowego powracała do Polski — najczęściej z Niemiec, Francji, rzadziej z Palestyny, Kanady²⁹. Powody wyjazdu bywały różne. Część chciała poprawy bytu, część, głównie młodszego pokolenia, pragnęła zerwać w nowej, powojennej rzeczywistości z ograniczeniami wynikającymi z życia w „sztetl”³⁰. Zwolennicy syjonizmu widzieli w emigracji do Palestyny jedyny sposób na odbudowę kraju przodków Erec Israel i poprawę losu Żydów w krajach

²⁷ N. Rej f, *Rozwój i kierunki emigracji żydowskiej z Polski*, „Sprawy Narodowościowe”, 1936, nr 3, s. 239–240.

²⁸ Zob.: P. N e h r i n g, *Polityka rządu RP wobec Żydów-obywateli polskich mieszkających w Niemczech w latach 1933–1939*, „Dzieje Najnowsze”, 1993, nr 1, s. 15–30.

²⁹ AAN, MSW, sygn. 1670, k. 101–119; Archiwum Państwowe w Poznaniu, Oddział w Koninie (dalej: APP OK). Akta gminy Izbica Kujawska (dalej: AgIK), sygn. 1248, k. 158–160; APP OK, Starostwo Powiatowe Kolskie, sygn. 270. Sprawozdania... 1938–1939; APB, UWPT, sygn. 4496; AAN, MSW, sygn. 1670, k. 213, sygn. 1680, k. 625, k. 660; APT OWI, SPWI, sygn. 845. Ewidencja członków gmin żydowskich.

³⁰ W jednym z listów emigrant z Rypina pisze o rodzinnym „ogłupiałym Chrapinie” i pyta rodziców, czy nie mają „już dosyć, dobrego, słodkiego świata Rypina”. Inny żałuje czasu spędzonego w „złym Rypinie”. Jednocześnie dostrzegając zalety „innego”, tym samym lepszego życia, cyt. za: M. K u l a, *Porozmawiajmy jeszcze raz, na spokojnie, o syjonizmie*, „Dzieje Najnowsze”, 1987, nr 2, s. 106–107, przypis 74.

Diaspory w Europie Środkowo-Wschodniej. Innych odstraszał od pozostania w Polsce antysemityzm.

Typową cechą osadnictwa żydowskiego, obok emigracji, były migracje ograniczające się do stosunkowo niewielkiego terytorium. Można to zjawisko prześledzić na przykładzie Lubrańca. Ponad 58% osób opuszczających tę gminę żydowską osiedlało się w miejscowościach w promieniu do 40 km. Do 100 km odsetek wzrósł do 80%. Zaledwie około 3% wyjeżdżało dalej niż 200 km. Miejscowością, do której kierowało się 42% migrantów, był Włocławek³¹. Był to jeden z powodów wzrostu liczebności ludności żydowskiej w większych miastach, a kurczenia się liczby Żydów w miasteczkach. W efekcie następowało pogłębienie trudności ekonomicznych w większości gmin żydowskich. Bogatsze i liczniejsze musiały większe środki przeznaczyć na opiekę społeczną dla niezamożnych przybyszy, mniejsze gminy ubożały, gdyż malała liczba płatników składek gminnych członków. Wśród zmieniających miejsce zamieszkania dominowali mężczyźni reprezentujący zawody takie, jak: krawiec, szewc, kupiec, nauczyciel, lekarz. Wśród kobiet powodem wyjazdu było zawarcie związku małżeńskiego. Ponad 90% z nich znajdowało partnera w miejscowościach oddalonych o 20–30 km od Lubrańca. Sytuacja ta miała swoje uzasadnienie w związkach towarzysko-rodzinnych, w których niepoślednią rolę odgrywała instytucja swata. Żydzi z sąsiednich miejscowości często znali się lub mieli dobre rozeznanie w sytuacji określonych grup zawodowych czy społecznych w sąsiednich „szteft”, ponieważ utrzymywano kontakty z krewnymi. Rodziny żydowskie były w regionie rozsiane po wielu miasteczkach. Wiele charakterystycznych nazwisk, które nosili Żydzi, jak: Dobroszkanka, Długowłoski, Tabaczyński czy nazwiska tzw. odmiejskowe, jak: Włocławski, Kłodawski, Inowrocławski, Izbicki, Lubraniecki pojawiało się w wielu miejscowościach.

³¹ APT OWI, SPWI, sygn. 845. Ewidencja członków gmin żydowskich za lata 1928–1931.

70 Niewielkie społeczności żydowskie były zamknięte. Kontakty ze światem zewnętrznym, nieżydowskim, ograniczały się najczęściej do spotkań handlowych w okolicznych wsiach i miasteczkach³². Postawę taką odzwierciedla jedna z wypowiedzi: „[...] Ja nie potrzebuję, żeby mnie goje kochali. Ja byłem Żydem i żyłem jak Żyd, jak mój ojciec i jak mój dziadek. A goj, on mi nie był potrzebny, ja jemu byłem potrzebny, ja jemu palta i ubrania szyłem [...]”³³. Mimo tej oschłości byłoby nadmiernym uproszczeniem przyjęcie tej opinii bez zastrzeżeń. Polacy i Żydzi znali się prywatnie. „Sąsiadowano” przez ścianę, podwórko, ulicę, dzieci uczęszczały do wspólnej szkoły powszechnej. O tych kontaktach może świadczyć fakt, że pomimo upływu lat Polacy wspominający swoje dzieciństwo z lat trzydziestych bez trudu opisują żydowskie rodziny i żydowskich kolegów. Życie codzienne małomiasteczkowego Żyda było schematyczne. Wypełnianie religijnych nakazów przeplatało się z działalnością gospodarczą. Nieżydowskie otoczenie ze wszystkimi jego pozytywnymi i negatywnymi zachowaniami wobec mniejszości w niewielkim stopniu wpływało na nią samą. Zamęt przyniosło rozszerzanie się wpływów nacjonalizmu żydowskiego wraz ze zdobywającą zwolenników ideą budowy żydowskiego państwa. Z drugiej strony sympatyków zyskiwały ugrupowania głoszące ideologię lewicową.

Osadnictwo żydowskie odegrało znaczną rolę w zagospodarowaniu przestrzeni miejskich w XIX i XX w. w miastach regionu. Koncentrowało się w pewnych dzielnicach dużych miast czy w przy-

³² I. Trunk, *Fun der...*, s. 780; H. Sar, *Służewo...*, s. 814; M. Pinczewski, *Chodcz (Chodecz)*, [w:] *Włocławek we ha...*, s. 828. We wspomnieniach podkreślano brak kontaktów ze światem chrześcijańskim oraz podział społeczności żydowskich miasteczek na trzy grupy. Pierwsza to ortodoksi skupieni najczęściej wokół „Hewre Kadsze” (Bractw pogrzebowych). Druga to chasydzi. Trzecią, nieliczną, stanowili asymilujący się lub zasymilowani wraz z innymi „postępowcami” Żydzi.

³³ Cytuję za: I. Hurwic-Nowakowską, *Żydzi polscy (1947–1950). Analiza więzi społecznej ludności żydowskiej*, Warszawa 1996, s. 109.

Tabela 2

Gęstość zaludnienia ulic przez ludność żydowską w wybranych miejscowościach na Kujawach wschodnich i w ziemi dobrzyńskiej (dane w %)

Miejscowość	Zamieszkiwało na 3 ulicach	Zamieszkiwało na 5 ulicach	Zamieszkiwało na 7 ulicach
Aleksandrów Kujawski	60,8	76,8	87,2
Chodecz	82,3	100,0	—
Ciechocinek	46,4	54,1	58,2
Dobrzyń nad Drwęcą	58,3	78,1	96,1
Izbica Kujawska	69,5	91,3	98,4

Źródło: APB, UWPT, sygn. 4485, 4492, 4496; AŻIH, ŻGWW, sygn. 113/7/4; APK, AgIK, sygn. 1306. Zestawienie autora.

padku „szteł” na kilku ulicach leżących w pobliżu rynku. Zjawisko to było uwarunkowane przywilejami pochodzącymi z XV–XVIII w., które gwarantowały ludności mojżeszowej prawa nabywania gruntów, budowy domostw czy synagogi i cmentarza w określonych fragmentach miasta, obowiązaniem w latach 1816/1817–1862 w miastach rządowych obowiązku zamieszkiwania Żydów w „rewirach żydowskich”. W większości gmin 60–70% ludności żydowskiej mieszkało w obrębie trzech ulic (tab. 2). We Włocławku najwięcej Żydów mieszkało w granicach byłego „rewiru żydowskiego” między ulicami: Zapiecek–Zabia–Brzeska–3 Maja. W 1937 r. na 1509 płatników składki gminnej na 8 ulicach mieszkało ich 922 (61%), na 15 ulicach 1172 (78%)³⁴.

Niezależnie od oficjalnego ustawodawstwa Żydzi, kierując się koniecznością przestrzegania nakazów religijnych i kulturowych,

³⁴ APT OWI, Magistrat miasta Włocławka (dalej: MmWi), sygn. 807, 2237. Imienny spis mieszkańców mężczyzn miasta Włocławka powołanych do osobistych świadczeń wojennych w 1919–1920 r., sygn. 2237, Budżet Gminy Żydowskiej we Włocławku 1937 r., Ulice: 3 Maja (178 osób), Łęgska (152), Piekarska (145), Królewiecka (132), Cyganka (103), Stodólna (77), Zabia (76), Tumska (59).

72 mieszkali w sąsiedztwie. Prowadziło to do tworzenia „ulic żydowskich”, których centrum stawała się synagoga, będąca wizytówką zamożności i prestiżu. W kilku gminach żydowskich istniały dwie synagogi (Lipno, Włocławek, Dobrzyń nad Drwęcą, Radziejów)³⁵. Bożnica pełniła funkcje nie tylko kultowe i religijne, lecz także szeregi funkcji społecznych i kulturalnych, obok niej znajdowało się pomieszczenie władz gminy, szkoła, łaźnia rytualna, dom modlitw, mieszkanie rabina, rzeźnia rytualna, bractwo pogrzebowe. Jedynie cmentarz żydowski prawie zawsze znajdował się na skraju miasteczek, co było warunkowane normami religijnymi³⁶.

Żydzi niemieccy, obok Niemców, w XIX i początkach XX w. znacząco wpłynęli na rozwój infrastruktury miejskiej w regionie, poprzez rozwój przemysłu oraz handlu o ponadregionalnym zasięgu. W dużej mierze dzięki ich inicjatywie rozwinęły się przemysły fajansowy i ceramiczny, tartaczny, papierniczy, spożywczy, mineralny, metalowy, które wpłynęły nie tylko na rozwój ludnościowy i przestrzenny, ale i cywilizacyjny, np. Włocławek wprowadzenie oświetlenia ulic zawdzięcza Chaimowi Prafmanowi³⁷. Żydzi przyczynili się do rozwoju szlaków komunikacyjnych w regionie. Michał Levi z Inowrocławia finansował budowę kolei Toruń–Inowrocław–Poznań, Stern i Kabacznik z Włocławka inwestowali w rozwój żeglugi wiślanej³⁸.

³⁵ APB, UWPT, sygn. 4482. Opis majątku gmin żydowskich z lat 1938–1939 z powiatów włączonych do województwa pomorskiego.

³⁶ Wojewódzki Oddział Służby Ochrony Zabytków we Włocławku, Dokumentacja cmentarzy żydowskich, sygn. 78, 185–192, 199, 213; T. Wiśniewski, *Bożnice Białostockie*, Białystok 1992, s. 37–42.

³⁷ ŻIH, Dział Dokumentacji, Teczka: „Włocławek”, List do Społecznego Komitetu Opieki nad Cmentarzami Żydowskimi z dnia 11 III 1989 r.; F. Szelięga, *Przemysł Włocławski*, Włocławek 1928, passim; W. Stankowski, *Włocławek jako...*, passim.

³⁸ I. Schiper, *Udział Żydów w komunikacji i transporcie*, [w:] *Żydzi w Polsce Odrodzonej*, praca zbiorowa pod red. I. Schipera, A. Tartakowera, A. Hafftki, t. 2, Warszawa 1936, s. 545–546.

ANTYSEMITYZM

Pierwsze zajścia antyżydowskie, do których doszło w II Rzeczypospolitej, w regionie nastąpiły we Włocławku w dniach 5–9 I 1919 r.³⁹ W trakcie wojny polsko-bolszewickiej miały miejsce kolejne wystąpienia w Przedczu, Włocławku. Pobytowi wojsk bolszewickich na ziemi dobrzyńskiej towarzyszyły rabunki firm i sklepów należących do Żydów. W Lipnie aresztowano księdza, pastora i rabinę, którzy utworzyli Komitet Obywatelski. Rozstrzelano kilku obywateli ziemskich, w tym trzech Żydów. Wraz z wkroczeniem wojsk polskich, w miejsce wycofujących się wojsk bolszewickich, miała miejsce nowa fala grabieży żydowskich majątków. Żołnierze uzasadniali swoje zachowanie postępowaniem Żydów wobec bolszewików we Włocławku, którzy, jak głosiła plotka, mieli przygotować na ich powitanie 2 tys. kwiatów oraz strzelać do polskich oficerów⁴⁰.

Postawy ludności żydowskiej wobec odrodzonej Polski były zróżnicowane. Część żydowskiej lewicy (Bund, Ferajnigte, Poale Syjon) i komuniści poparli tworzące się Rady Delegatów Robotniczych. W Lipnie bolszewicy utworzyli „Rewkom”. W jego składzie znalazł się reprezentant Bundu. W powołanej przez bolszewików Komisji znalazło się 15–20 chrześcijan oraz 8 Żydów. Część młodzieży żydowskiej, która uległa rewolucyjnej propagandzie, uciekła z miasta wraz z wycofującymi się wojskami bolszewickimi. Po kilku dniach powrócili w rodzinne strony. Aktywniejsi zostali postawieni przed sądami doraźnymi, innych po krótkotrwałym aresztowaniu

³⁹ APT OWI, SPWI, sygn. 328, k. 25–27, k. 48–58; APT OWI, MmW, sygn. 235, Akta w sprawie rozruchów antyżydowskich 1919.

⁴⁰ *Inwazja bolszewicka a Żydzi. Zbiór dokumentów*, z. 1, Warszawa 1921, s. 94–96. W dniach 20–21 VIII 1920 r. pracujących przy pracach fortyfikacyjnych Żydów we Włocławku w obecności płk. Gromczyńskiego żołnierze zmuszali do wznoszenia okrzyków: „Niech żyje Polska, niech zdechną Żydzi”. Wykorzystując zamęt zmuszano do wpłacania okupu za zwolnienie z prac fortyfikacyjnych, plądrowano sklepy, zdarzały się wypadki pobicia.

74 uwolniono⁴¹. Czternastu zmobilizowanych w 1919 r. z powiatu wrocławskiego Żydów zdezerterowało z Wojska Polskiego, co stanowiło 26% wszystkich przypadków tego typu. W tym samym czasie kilku Żydów pochodzących z Włocławka, którzy przebywali na terytorium Niemiec, czyniło starania, aby znaleźć się w szeregach Wojska Polskiego⁴². Zachowało się kilkadziesiąt nazwisk osób wyznania mojżeszowego z Kujaw i ziemi dobrzyńskiej, którzy polegli w wojnach o granice Polski w latach 1914–1920⁴³. Jeszcze inni Żydzi, jak Paweł Golde, przez trzy dni finansowali utrzymanie żołnierzy odpierających ataki wojsk bolszewickich na wrocławskich bulwarach. Gmina żydowska, np. we Włocławku w obliczu możliwości zajęcia miasta przez wojska bolszewickie, wydała odezwę wzywającą ludność żydowską do obrony państwa⁴⁴.

Do końca lat dwudziestych zajścia antyżydowskie na terenach kujawsko-dobrzyńskich ograniczały się głównie do akcji plakatowej z inicjatywy Towarzystwa „Rozwój”, powiązanego z Narodową Demokracją. Pewną rolę w podsycaniu antyżydowskiego nastawienia ludności odegrała postawa części duchowieństwa katolickiego. Świadczy o tym postawa ks. Józefa Kruszyńskiego, autora wielu antysemitycznych publikacji. Odwoływano się do haseł ekonomicznych i „spolszczania handlu”, inne nosiły znamiona antysemityzmu ludowego,

⁴¹ „Gazeta Kujawska”, 1920, nr 195, s. 4.

⁴² APT OWI, SPWI, sygn. 1372. Byli nimi: Samuel Cymerman, Rafe Radziejowski, Szyja Fryc.

⁴³ APT OWI, SPWI, sygn. 403, k. 26; Centralne Archiwum Wojskowe (dalej: CAW), Ministerstwo Spraw Wojskowych (dalej: MSWoj), sygn. I.300.20.134. List Związku Żydów Uczestników Walk o Niepodległość Polski z dnia 20 VII 1935 do Duszpasterstwa Wyznań Niekatolickich; Lista strat Wojska Polskiego. Polegli i zmarli w wojnach w latach 1818–1920, Warszawa 1934, passim; *Księga Pamiątkowa Kola Wychowanek GZK*, red. R. Ściślak, Włocławek 1931, s. 216, 273–276; *Jednodniówka 14 Pułku Piechoty w 16. rocznicę powstania w 1918 roku*; *Dzieje 14 Pułku Piechoty (1918–1939)*, (praca magisterska), Bydgoszcz 1989, Aneksy 2–4.

⁴⁴ *Inwazja bolszewicka...*, s. 95–96.

odwołując się do stereotypów religijnych, np.: „Nie dajcie frymarczyć Żydom krwią Chrystusa”, czy politycznych, utożsamiających Żyda z komunista⁴⁵. Hasła bojkotu ekonomicznego: „Nie kupujmy u Żydów” i „Nasze środy” pojawiły się na początkach XX w. wraz z rozwojem ideologii narodowo-demokratycznej w środowiskach chrześcijańskiego drobnomieszczactwa⁴⁶. Lokalna prasa, na ogół wroga Żydom, z dezaprobatą jednak donosiła o wypadkach pobicia w 1922 r. w Warszawie rabina Włocławka, senatora Jehudę Lajba Kowalskiego oraz rabina Dąbrowic — Henocha Gajzlera⁴⁷. Sporadycznie zdarzały się przypadki niszczenia mienia na straganach. Wyjątkiem był przypadek pobicia przez dwóch oficerów 14. pułku piechoty Żyda w dniu 16 III 1923 r.⁴⁸ Stosunek do żydowskich kolegów wywołał spór między uczniami włocławskich szkół średnich w 1925 r. Uczniowie Gimnazjum im. Długosza nie chcieli współpracować z żydowskimi kolegami przy redagowaniu czasopiśma szkolnego „Echo”, zarzucając gimnazjalistom, głównie z Gimnazjum im. Ziemi Kujawskiej — „Judeofilstwo”⁴⁹. W latach trzydziestych wraz z pogłębiającymi się trudnościami spowodowanymi przez kryzys lat 1929–1935 rosła agresja i liczba wystąpień antysemickich. Nawoływano kupujących do omijania sklepów żydowskich, ogłaszano w prasie wykazy firm żydowskich ukrywających się pod polskimi szyldami, piętnowano przedsiębiorców, którzy tworzyli spółki z udziałem żydowskiego kapitału. Coraz powszechniejsze stały się hasła bojkotu ekonomicznego, które wykraczały poza dotychczas stosowane metody. Pikiety żydowskich sklepów stały się

⁴⁵ APT OWI, SPWI, sygn. 358, k. 15–17; J. Kruszyński, *Niebezpieczeństwo żydowskie*, Włocławek 1923, passim; L a t i n, *In kampf for unzer szul (Z walki naszej szkoły)*, „Włocławker Szul Sztyme”, 1924, nr 28, s. 3.

⁴⁶ „Izraelita”, 1913, nr 3, s. 5.

⁴⁷ „Słowo Kujawskie”, 20 XII 1922, s. 4 oraz 9 I 1923, s. 4.

⁴⁸ APT OWI, SPWI, sygn. 355, k. 192–194.

⁴⁹ E. Grzymała, *Kwestia żydowska*, „Echo”, 1925, z. 2, s. 2.

76 częstsze i bardziej uciążliwe dla ich właścicieli. Wchodzących klientów chrześcijan zaczęto fotografować, urządzano przed sklepami dyżury i informowano, że sklep należy do Żyda⁵⁰. Częste stały się napady, pobicia, niszczone stragany, wybijano szyby w sklepach i mieszkaniach, o czym donosiły sprawozdania starostów oraz lokalna prasa. Praktycznie we wszystkich miejscowościach miały miejsce, z różnym natężeniem, zajścia wymierzone w ludność żydowską. Częściej informowano o nich w powiecie włocławskim, rypińskim i lipnowskim. Sporadycznie — w nieszawskim i Izbicy Kujawskiej⁵¹. Do kilkudniowych zajęć doszło we Włocławku 11–15 XI 1931 r. z aktywnym uczestnictwem młodzieży, głównie ze szkoły Rzemieślniczo-Przemysłowej i Gimnazjum im. Długosza. Zatrzymano 31 osób. Inspiratorami byli członkowie Młodzieży Wszechpolskiej⁵². Hasła antysemickie stawały się bardziej zjadliwe, uwypuklały różnice rasowe, co było nowym elementem propagandowym, do którego nie odwoływano się wcześniej⁵³.

⁵⁰ APT OWI, SPWI, sygn. 382, k. 123–125.

⁵¹ Tamże, sygn. 388a, 391, 393, 403, 408, 411, 417. Sprawozdania... 1930–1939; APT OWI, SPN, Dopyły, Sprawozdania... 1938; APB, UWPT, sygn. 4608, k. 34, 86, sygn. 4611, k. 39; APT OWI, Starostwo Powiatowe Lipnowskie, sygn. 2. Sprawozdania... 1938; AAN, Urząd Wojewódzki Warszawski (dalej: UWW), mf. 2718/4, passim; „Włocławker Wochenblatt”, 1938, nr 2, s. 2–3; „Włocławker Sztymy”, 1937, nr 360, s. 4.

⁵² APT OWI, SPWI, sygn. 382, k. 1–30; Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za IV kwartał 1931 r., Warszawa 1931, s. 96.

⁵³ Stenogram rozmowy... Jedna z rozmówczyń jako powód, który skłonił jej rodziców do wyjazdu z Włocławka opisała zdarzenie „[...] Rodzice chcieli w 1938 roku kupić nowe mieszkanie, akurat [w tym czasie — T. K.] na ulicy św. Antoniego, Polak wybudował piękny dom [...]. Nie wyglądaliśmy na Żydów, mówiliśmy dobrze po polsku, na ulicy brano nas za Polaków. Rodzice podjęli decyzję »kupujemy«. Tata uzgodnił z właścicielem [domu — T. K.] cenę, zawarli umowę. Kilka dni później przyszedł do nas ten Polak i przepraszając zapytał czy jesteśmy Polakami. Tata powiedział »Nie. Jesteśmy Żydami, ale czujemy się Polakami Żydami«. Na to on powiedział, że uważa umowę za zerwaną, ponieważ obiecał sobie na początku budowy, że nie będzie sprzedawał mieszkań Żydom. Prosi żebyśmy się nie gniewali. Wie, że jesteśmy porządnymi i kulturalnymi ludźmi, ale jesteśmy Żydami [...]”.

STRUKTURA SPOŁECZNO-ZAWODOWA

Podstawowym źródłem utrzymania dla ponad 58% ludności żydowskiej zamieszkującej Kujawy wschodnie i ziemię dobrzyńską pozostawał handel (tab. 3). Był to znaczący odsetek, zważywszy, że średnia dla tej grupy zawodowej w II Rzeczypospolitej wynosiła 36,6%. Powodem koncentracji Żydów w handlu były uwarunkowania historyczne, rolniczy charakter Kujaw i ziemi dobrzyńskiej, niewielka urbanizacja, szczególnie widoczna w ziemi dobrzyńskiej, oraz słabość ekonomiczna polskiego drobnomieszczactwa. Udział ludności wyznania mojżeszowego w handlu w miejscowościach regionu, w których mieszkali, wynosił według danych szacunkowych średnio około 70–75%⁵⁴. Żydzi spełniali rolę pośredników między wsią a niewielkimi miastami o charakterze rolniczym. Umiejętnie wykorzystywali informacje o kondycji finansowej okolicznych ziemian czy zbiorach. Z niesmakiem pisał o tym Oskar Kolberg, dostrzegając w tym zjawisku jeden z powodów sukcesów ekonomicznych żydowskich handlarzy⁵⁵. Strukturę żydowskiego handlu charakteryzowało duże rozwarstwienie mające swoje odzwierciedlenie w statusie majątkowym. Żydzi wyróżniali grupę kupców oraz „handlarzy”, czasem bardziej zamożnych z nich określano jako handlowców. Kryterium była wielkość posiadanego majątku, a tym samym odpowiednio wysoki udział w opłacaniu składek na rzecz gminy żydowskiej. Najzamożniejsi wpłacali średnio po kilkaset złotych w gminach małych, we Włocławku sumy te sięgały 1,5–2 tys. złotych.

⁵⁴ Księga adresowa Polski (wraz z Wolnym Miastem Gdańskiem) dla handlu, przemysłu, rzemiosła i rolnictwa, Warszawa 1929, *passim*. Dla poszczególnych miejscowości udział Żydów w handlu wynosił: Aleksandrów Kujawski (50%), Chodecz (57%), Ciechocinek (58%), Dąbrowice Kujawskie (79%), Dobrzyń nad Drwęcą (72%), Dobrzyń nad Wisłą (65%), Izbica Kujawska (67%), Kikół (40%), Kowal (73%), Lipno (73%), Lubicz (87%), Lubień (40%), Lubraniec (68%), Osiecin (73%), Piotrków Kujawski (65%), Przedecz (75%), Radziejów (50%), Rypin (66%), Skępe (33%), Służewo (57%), Włocławek (71%).

⁵⁵ O. Kolberg, *Dziela wszystkie*, t. 41, cz. VI, Wrocław–Poznań 1969, s. 16–19.

78 Grupa „handlarzy” utrzymywała się z drobnego handlu, często obnośnego, który przynosił niewielkie dochody. Zaledwie 20–30% „handlarzy” uiszczalo składki gminne, najczęściej na najniższym poziomie 5–8 złotych⁵⁶. Ubodzy kupcy wypełniali lukę powstałą w wymianie towarowej, jaką pozostawiali średniozamożni i zamożni kupcy żydowscy wyspecjalizowani w skupie zboża, bydła, drobiu na dużą skalę. „Handlarze” pośredniczyli między wsią a miasteczkami czy osadami miejskimi, dostarczając na wieś drobne towary przemysłowe, zadowalając się niewielkimi ilościami zboża, pierzem, drobiem, skórami zwierząt, jajami jako zapłatą⁵⁷. W tych branżach Żydzi pozostawali praktycznie monopolistami w regionie. Szczególnie w handlu zbożem posiadali sięgające jeszcze średniowiecza tradycje. Wyrosły na nim w XIX w. fortuny kilku żydowskich rodzin przybyłych z Niemiec, którzy osiedlili się na Kujawach czy ziemi dobrzyńskiej, jak: Poznańscy, Giełdzińscy, Cohnowie (Konowie), Goldowie, Lewińscy⁵⁸. Innymi dziedzinami typowymi dla żydowskiego handlu pozostawały: obrót materiałami budowlanymi, produktami żelaznymi, drzewem, towarami przemysłowymi oraz galanterią i konfekcją. Żydzi dominowali w handlu tzw. łokciowizną, ubraniami, futrami, pończochami. W 1919 r. we Włocławku 73% (165 na 225 istniejących) sklepów znajdowało się w posiadaniu żydowskich kupców, 100% w Radziejowie, Piotrkowie Kujawskim, Izbicy Kujawskiej, 94% w Brześciu Kujawskim, 86% w Chodczu, 60% w Nieszawie. Prawie całkowicie zmonopolizowali obrót skórami, sięgał on ponad 90% we Włocławku, 100% w Izbicy Kujawskiej, Brześciu Kujawskim, Chodczu⁵⁹. Żydzi należeli do prekursorów w handlu gotowymi produk-

⁵⁶ AŻIH, ŻGWW, sygn. 113/5–11, passim, Listy... dla: Lubrańca, Piotrkowa Kujawskiego, Lubienia, Brześcia Kujawskiego, Włocławka 1928–1939.

⁵⁷ O. Kolberg, *Dziela...*; M. Czajka, *Lubraniec...*, s. 282–283.

⁵⁸ Dr Poznański, *Wspomnienia o Włocławku (maszynopis powielony)*, s. 1–2, w zbiorach: Beth Hatefutsoth, Museum of the Jewish Diaspora w Tel Avivie.

⁵⁹ APT OWI, SPWI, sygn. 1174, k. 5–8, 15–21, 31–33. Zestawienie autora.

Tabela 3

Struktura zawodowa ludności żydowskiej zamieszkałej na Kujawach wschodnich i w ziemi dobrzyńskiej w latach 1929–1938 według obliczeń szacunkowych oraz dane porównawcze dla ludności żydowskiej całej Polski z 1931 r. (dane w %)

Grupa zawodowa	Ogółem region	W tym Kujawy wschodnie	W tym ziemia dobrzyńska	Polska
Rolnictwo, leśnictwo, ogrodnictwo	0,9	0,8	1,2	4,3
Przemysł	29,1	27,2	34,1	42,2
Handel i ubezpieczenia	58,3	60,8	52,2	36,6
Komunikacja i transport	0,9	1,1	0,5	4,5
Służba publiczna i wolne zawody	3,9	4,4	2,8	1,8
Szkolnictwo, oświata, kultura	1,7	1,7	1,5	2,3
Lecznictwo, higiena, opieka społeczna	2,3	2,8	0,9	0,7
Służba domowa	0,2	0,3	0,1	2,2
Inne działy	2,7	0,9	6,7	5,4
Ogółem	100,0	100,0	100,0	100,0

Źródło: Na podstawie list płatników składek gminnych, list wyborców do władz gminnych lub na urząd rabina lub na podstawie spisu członków gminy: AŻIH, ŻGWW, sygn. 113/6/3, 113/7/1, 113/9/4–5, 113/10/2, 113/11/1, 113/12/6; APB, UWPT, sygn. 4438, 4485, 4496, 4507; APWł, SPN, sygn. 28, 29; Księga adresowa...; „Statystyka Polski”, Seria C, z. 94b, tab. 34, z. 94c. Zestawienie autora.

tami, jak ubiory czy buty. W przeciwieństwie do innych, większych miast II Rzeczypospolitej udział Żydów w handlu hurtowym we Włocławku był znaczący. W 1928 r. miasto dysponowało siecią 18 hurtowni oraz 99 składów towarowych różnych branż. W tych pierwszych właścicielami 14 byli Żydzi (77,8%), drugich 88 (88,9%)⁶⁰. W latach

⁶⁰ Tamże, sygn. 1290. Wykaz przedsiębiorstw przemysłowych i handlowych powiatu włocławskiego za 1928 r. Zestawienie autora.

80 trzydziestych postępy w „spolszczaniu” handlu nie przyniosły jednak spadku ilościowego żydowskich hurtowni czy składów, co dowodzi słabości kapitałowej polskiego drobnomieszczactwa⁶¹.

Rzemiosło oraz przemysł stanowiły źródło utrzymania się dla 29% populacji Żydów w regionie kujawsko-dobrzyńskim. Jest to odsetek niższy od średniej ogólnopolskiej, który wynosił 42,2%. Wyższy od średniej o 100% był odsetek wykonujących wolne zawody oraz o ponad 200% wykonujących zawody związane ze służbą medyczną (tab. 3). Decydowała o tych wynikach struktura zawodowa ludności żydowskiej we Włocławku oraz w Ciechocinku. W tym ostatnim, jako miejscowości uzdrowiskowej, w 1938 r. żydowscy lekarze i personel pomocniczy liczyli 35 osób, co stanowiło 41% ogółu wykonujących tę profesję w regionie, łącznie z Włocławkiem odsetek ten wzrastał do ponad 73%. W regionie w 1933 r. działało 7837 warsztatów rzemieślniczych, w tym Żydzi byli właścicielami 27% (2149). W 90% posiadali wykupione karty rzemieślnicze. Żydowscy rzemieślnicy to w 95% mężczyźni (1843 osób). Wśród nich kwalifikacje „mistrza” posiadało około 27% rzemieślników (u chrześcijan procent sięgał ok. 37%) (tab. 4). W 1930 r. Żydzi pracowali we Włocławku w 35 zawodach związanych z rzemiosłem na 49 odnotowanych. Całkowicie opanowali 9 zawodów (grawer, czapnik, perukarz, piernikarz, rzeźbiarz w drewnie, szmuklerz, sztukator, tokarz, wyrób narzędzi optycznych). Znaczący udział mieli w: cholewkarstwie (96%), kuśnierstwie (92%), kapelusznictwie (86%), cukiernictwie (79%), krawiectwie (78%), szklarstwie (75%), introligatorstwie i blacharstwie (po 67%), tapicerstwie (56%), fryzjerstwie (55%),

⁶¹ APT OWI, Akta miasta Chodcza, sygn. 11. Burmistrz miasta Chodcza do Starosty powiatowego z 18 I 1938 r. „[...] powstały w 1937 r. dwa polskie sklepy w Chodczu z galanterią, egzystują słabo i nie cieszą się powodzeniem. Natomiast sklepy żydowskie rozwijają się pomyślnie i z bardzo dużym powodzeniem [...]”. W prasie pojawiały się ogłoszenia zachęcające do zakładania w miastach „chrześcijańskich składów”, jednak bez większego powodzenia. „Ekspress Kujawski”, 1938, nr 220, s. 16.

Tabela 4

Warsztaty rzemieślnicze na Kujawach wschodnich i w ziemi dobrzyńskiej w 1933 r. na podstawie kart rzemieślniczych

Powiat	Ogółem warsztatów	W tym Żydów	%	Warsztatów z kartami	W tym Żydów	Warsztatów bez kart	W tym Żydów
Lipnowski	1899	314	16,5	1379	268	520	46
Nieszawski	1689	335	19,8	1606	325	83	10
Rypiński	1314	392	29,8	1165	364	149	28
Włocławski	2935	1108	37,8	2533	977	402	131
Razem	7837	2149	27,4	6683	1934	1154	215

Źródło: *Sprawozdanie Izby Rzemieślniczej we Włocławku za rok 1933*, Włocławek 1934.

powroźnictwie, rymarstwie i szczotkarstwie (po 50%)⁶². Dominacja żydowskich rzemieślników w tych dziedzinach produkcji jest charakterystyczna dla wszystkich miast regionu.

PODSTAWY ŻYCIA GOSPODARCZEGO

Wpływ na status materialny ludności regionu w pierwszym okresie istnienia II Rzeczypospolitej był uzależniony od kilku czynników. Środowiska kupiecko-przemysłowe utraciły wschodnie rynki zbytu wraz ze zdeponowanymi w tamtejszych bankach środkami finansowymi już w 1914 i 1915 r. Władze niemieckie systematycznie niszczyły miejscowy przemysł, demontując i wywożąc w głąb Niemiec szereg maszyn i urządzeń⁶³. Wojna przyczyniła się do

⁶² APT OWI, SPWI, sygn. 1266. Wykazy kategorii przemysłowych i rzemieślniczych miasta Włocławka za lata 1927–1928; *Sprawozdanie z gospodarki miejskiej za rok budżetowy 1930/31* oraz *Przegląd Statystyczny miasta Włocławka za 1930 r.*, oprac. B. Loga, Włocławek 1931, tab. 44, s. 54.

⁶³ APT OWI, Akta miasta Dobrzyń nad Wisłą, sygn. 3. Protesty obywateli przeciwko wymiarowi składki gminnej na rok 1919; F. S z e l i g a, *Przemysł...*, passim. Ograniczenia i rekwizycje surowców, produktów dotknęły wszystkie zakłady przemysłowe w regionie. O kolejności

82 zubożenia całej ludności żydowskiej regionu. Rekwizycje towarów i surowców dotknęły w równym stopniu przemysł, rzemiosło, co i kupiectwo. Do Włocławka napłynęła liczna rzesza żydowskich uchoźców. Nieliczni żydowscy kupcy, korzystając z opieki władz niemieckich, otrzymali szereg koncesji handlowych, szybko bogacąc się metodą spekulacji⁶⁴.

W porównaniu z okresem przedwojennym zatrudnienie w przemyśle zmalało o 50%. Przemysł otrzymał zaledwie 1/4 potrzebnego do podjęcia produkcji węgla. Brakowało surowców, rynków zbytu, rosły koszty produkcji, brakowało „tanich” kredytów⁶⁵. Żydzi szybko podjęli działania zmierzające do wznowienia produkcji. Wiosną 1920 r. w powiecie włocławskim działało już 180 zakładów przemysłowych (ok. 40% ogółu istniejących), których właścicielami byli Żydzi, oraz 218 rzemieślniczych (ok. 35%)⁶⁶. W 1921 r. we Włocławku i w Lipnie funkcjonowały 574 zakłady przemysłowe należące do Żydów. Dominował rozdrobniony przemysł odzieżowy (58–60%). W jednym przedsiębiorstwie zatrudniano, nie licząc członków rodziny właściciela, średnio 1,8 pracownika. Byli nimi w około 90% Żydzi. Pozostałe działy to przemysł spożywczy, skórzanym, wyrób maszyn i urządzeń. Łącznie zatrudniano we Włocławku 1671 osób, w Lipnie 220.

W 1928 r. udział przedsiębiorstw handlowych należących do ludności żydowskiej w regionie stanowił około 49% ogółu wykupionych

rekwirowanych towarów patrz: *Kreis Blatt für den Verwaltungsbezirk (Kreise Wloclawek u. Nieszawa)* oraz *Umtliche Beilage zum Kreisblatt für Verwaltungs Wloclawek za lata 1915–1918*.

⁶⁴ APT OWI, SPWI, sygn. 328, k. 188; *Kreis Blatt für den Verwaltungsbezirk (Kreise Wloclawek u. Nieszawa)*, 1917, nr 108. Protokół zwyczajnego posiedzenia sejmiku powiatowego powiatu włocławskiego z dnia 9 VIII 1917 r., pkt III, s. 6; M. Stecka, *Żydzi w Polsce*, Warszawa 1921, s. 56; K. Kierski, *Ochrona praw mniejszości w Polsce*, Poznań 1933, s. 24–27; F. Szeliga, *Przemysł...*, s. 45–47; O. Brinbach..., s. 1–2.

⁶⁵ APT OWI, SPWI, sygn. 328, k. 188.

⁶⁶ Tamże, k. 345.

świadczeń, dla przemysłu około 23%, bankowości około 47%. Znaczący, około 52%, udział przemysłu przypadł dla przedsiębiorstw żydowskich zarówno I–III, jak i IV–VIII kategorii we Włocławku, mniejszy 10–12% dla Rypina, Lipna, Aleksandrowa Kujawskiego. Kryzys lat 1929–1935 spowodował wzrost bezrobocia, spadek produkcji w niektórych dziedzinach do 25% stanu sprzed 1929 r. upadek wielu przedsiębiorstw przemysłowych. Zwalniani robotnicy znajdowali zatrudnienie w nielegalnym rzemiośle, pracy chałupniczej. W efekcie rosła liczba warsztatów rzemieślniczych, co wpływało na obniżenie cen produktów⁶⁷. Najbardziej malała liczba przedsiębiorstw wykupujących VIII kategorię przemysłową. W handlu najszybciej ubywało przedsiębiorstw wykupujących IV i V kategorię świadczeń⁶⁸. Żydowskie rzemiosło oraz handel dotkliwie odczuły skutki kryzysu. Kurczyły się rynki zbytu. Rolnicze zaplecze ograniczało zakupy produktów przemysłowych, pomimo że kujawskie rolnictwo zaliczało się do zamożniejszego w województwie warszawskim⁶⁹. Na podstawowe artykuły spożywcze zmalał popyt. Ceny większości towarów spożywczych spadły między styczniem a grudniem 1930 r. od kilku do kilkudziesięciu procent⁷⁰.

Żydowskie drobne zakłady przemysłowe i rzemieślnicze nawet jeśli wykupywały świadczenia przemysłowe, ponosząc dodatkowe koszty z tym związane, pozostawały konkurencyjne. Wynikało to ze struktury zatrudnienia w żydowskim rzemiośle i handlu. Były to najczęściej jednoosobowe lub rodzinne zakłady, gdzie możliwe stawało się ograniczenie zysków do minimum czy chwilowa kalku-

⁶⁷ Sprawozdanie wojewody warszawskiego z dokonanych prac na terenie województwa w okresie 1935/36 przedstawione na III zebraniu II kadencji Rady Wojewódzkiej w dniach 19 i 20 I 1937 r., Warszawa 1937, s. 12–14.

⁶⁸ *Sprawozdanie z gospodarki miejskiej za rok budżetowy 1930/31*, tab. 24 i 25, s. 50.

⁶⁹ *Sprawozdanie Izby Rzemieślniczej we Włocławku za rok 1935*, Włocławek 1936, s. 11.

⁷⁰ APT OWI, Akta miasta Brześcia Kujawskiego (dalej: AmBK), sygn. 17, k. 19–20; *Sprawozdanie z gospodarki miejskiej za rok budżetowy 1930/31...*, tab. 23, s. 50.

84 lacja cen poniżej cen rzeczywistych produktu, służąca wyeliminowaniu konkurencji, co często prowadziło do spadku jakości oferowanych produktów⁷¹. Podtrzymywaniu i odbudowie żydowskich warsztatów sprzyjała dobrze rozwinięta sieć żydowskich organizacji społeczno-gospodarczych. W 1933 r. w regionie działało 21 organizacji rzemieślniczych, w tym żydowskich było 12 (57%). Skupiały 1376 członków, w tym 780 Żydów (56,7%)⁷². Duże zasługi w odbudowywaniu żydowskiego życia gospodarczego należy przypisać „Kasom Bezprocentowych Pożyczek «Gemilus Chesed»”, które udzielały pożyczek tylko na cele produkcyjne, z rocznym terminem spłaty bez pobieranych odsetek⁷³. Na Kujawach i ziemi dobrzyńskiej w każdej gminie żydowskiej znajdował się oddział „Gemilus Chesed”. W 1931 r. w powiecie włocławskim udzielono 2037 pożyczek na sumę około 294 tys. zł. W powiecie nieszawskim w 1937 r. z pomocy skorzystały 534 osoby⁷⁴. W 1936 r. w regionie istniały 84 cechy (zrzeszające 2319 osób), w tym 12 żydowskich (455) i 15 mieszanych (222). W powiecie włocławskim działało 11 cechów żydowskich, jeden w powiecie rypińskim. W powiatach lipnowskim i nieszawskim cechy żydowskie nie istniały⁷⁵. W porównaniu do roku 1933 liczba żydowskich cechów zmalała. W powiecie rypińskim sześć cechów żydowskich połączyło się z „chrześcijańskimi”⁷⁶.

⁷¹ *Sprawozdanie Izby Rzemieślniczej we Włocławku za rok 1935...*, s. 12–14.

⁷² *Sprawozdanie Izby Rzemieślniczej we Włocławku za rok 1933*, Włocławek 1934, tab. Liczba organizacji rzemieślniczych w województwie warszawskim.

⁷³ I. Bornstein, *Kasy Bezprocentowych Pożyczek w Polsce subwencjonowane przez „American Joint Distribution Committee” (Amerykański Zjednoczony Komitet Rozdzielczy)*, „Kwartalnik Statystyczny”, 1928, t. 5, z. 3, s. 1246–1248.

⁷⁴ AŻIH, ZGWW, sygn. 113/13; APB, UWPT, sygn. 2845. Wykazy żydowskich kas bezprocentowych.

⁷⁵ *Sprawozdanie Izby Rzemieślniczej we Włocławku za rok 1935...*, tab. 1, s. 110–111.

⁷⁶ *Sprawozdanie Izby Rzemieślniczej we Włocławku za rok 1933...*, tab. Liczba cechów rzemieślniczych na terenie województwa warszawskiego.

ŻYCIE SPOŁECZNO-POLITYCZNE

Podstawą organizacji życia społecznego i religijnego ludności żydowskiej pozostawała gmina. W okresie międzywojennym na terenie Kujaw wschodnich i ziemi dobrzyńskiej istniało 20 gmin żydowskich, w tym 13 na Kujawach wschodnich. Status prawny gmin żydowskich obowiązujący w II Rzeczypospolitej został wprowadzony przez władze niemieckie na terenach byłego Królestwa Kongresowego w 1916 r. Z niewielkimi modyfikacjami przetrwał aż do upadku II Rzeczypospolitej⁷⁷.

Przynależność osób wyznania mojżeszowego, zamieszkujących pewne terytorium, do określonych gmin żydowskich zrzeszonych w Żydowskim Związku Religijnym była obowiązkowa. Jeśli Żydzi zamieszkujący w danej miejscowości nie mogli sprostać ciężarom finansowym związanym z utrzymaniem gminy, tworzyli gminę obejmującą kilka miejscowości. Gminy zostały podzielone na „wielkie” (liczące ponad 5000 członków) oraz „małe”. Gmina włocławska zaliczała się do gmin „wielkich”. Kompetencje obu typów gmin pozostawały takie same. Zajmowały się organizowaniem życia religijnego, wychowaniem i kształceniem młodzieży, działalnością charytatywną, zarządzaniem majątkiem gminy, utrzymaniem stowarzyszeń i fundacji żydowskich, nadzorem nad synagogami, domami modlitw, rytualnymi łaźniami, cmentarzami, dostarczaniem koszernego mięsa. Organem zarządzającym gminą „małą” pozostawał wybierany na czteroletnią kadencję Zarząd Gminy. Składał się on początkowo z czterech, później z ośmiu obieralnych członków oraz rabina. W gminach „wielkich” organami władzy gminnej pozostawała Rada Gminy oraz Zarząd Gminy.

⁷⁷ H. Świątkowski, *Wyznania religijne w Polsce ze szczególnym uwzględnieniem ich stanu prawnego*, cz. 1, *Wyznania i związki religijne*, Warszawa 1937, s. 113–114; J. Dawidsohn, *Gminy żydowskie* (z tekstami ustaw i rozporządzeń), Warszawa 1931, s. 14.

- 86 O liczebności składu władz gminnych decydowało MWRiOP⁷⁸. Rada Gminy Żydowskiej we Włocławku liczyła od 12 do 15 członków, Zarząd od 8 do 10 osób⁷⁹.

Przynależność do poszczególnych gmin żydowskich na Kujawach wschodnich i w ziemi dobrzyńskiej w latach 1918–1939 pozostawała niezmienną od końca XIX w. Początkowo gmina w Służewie w XIX w. roztaczała nadzór nad ludnością żydowską osiedlającą się w Nieszawie, Ciechocinku, Aleksandrowie Kujawskim. Z czasem usamodzielniona gmina w Nieszawie roztoczyła swoją opiekę nad Żydami w Aleksandrowie Kujawskim. Pozostałe gminy żydowskie obejmowały swoim zasięgiem na Kujawach wschodnich miasto lub osadę wraz z sąsiednią wiejską gminą samorządową. Gminy żydowskie położone na terenie ziemi dobrzyńskiej sprawowały nadzór nad ludnością żydowską rozproszoną wśród gmin wiejskich⁸⁰.

Gminy reprezentowały różny stopień zamożności. Łączna wartość majątku gmin wynosiła około 960 tys. zł. Do najzamożniejszych gmin, w przeliczeniu wartości majątku na jednego członka, należały: Lubraniec (106 zł), Piotrków Kujawski (91 zł), Brześć Kujawski (73 zł), Dobrzyń nad Wisłą (55 zł), Lubień (46 zł). Do najuboższych zaliczały się gminy w: Lubiczu (5,1 zł), Dobrzyniu nad Drwęcą (8 zł), Kowalu (10 zł). Ubóstwo gminy kowalskiej było spowodowane pożarem w 1921 r., który zniszczył w mieście 396 budynków, w tym

⁷⁸ F. Heft er, *Najnowsza ustawa kahalna, Stanisławów(brw)*, passim; H. Świątkowski, *Wyznania religijne...*, s. 113–115.

⁷⁹ Zarządzenie MWRiOP z dnia 30 VII 1936 r. w sprawie określenia liczebności składu członków rady oraz zarządu dla poszczególnych gmin wyznaniowych żydowskich wielkich, „Dziennik Urzędowy MWRiOP”, nr 8, poz. 150; J. Dawidsohn, *Gminy żydowskie...*, s. 99.

⁸⁰ Gminie żydowskiej w Dobrzyniu nad Wisłą podlegali Żydzi mieszkający w gminach wiejskich Szpetal i Tłuchowo; w Lipnie okoliczne gminy oraz gmina wiejska w Bobrownikach; w Lubiczu gminy wiejskie: Czernikowo, Mazowsze, Dobrzejewice, Kikół; w Rypinie gminy wiejskie: Skrwilno, Okalewo, Płonno.

obiekty gminy żydowskiej⁸¹. Gminy w okresie międzywojennym znajdowały się w trudnym położeniu materialnym. Ich zadłużenie wynosiło około 303 tys. zł. Głównym powodem wzrostu zadłużenia gmin była rosnąca pauperyzacja ludności żydowskiej, ruchy migracyjne oraz niewłaściwa gospodarka majątkiem gminy. O tej pierwszej może świadczyć wzrost grupy płatników najniższych składek gminy, np. w Lubrańcu z 62% w 1924 r. do 71% w roku 1938, przy jednoczesnym spadku liczby płatników średniozamożnych z 36% do 26%⁸². Mimo malejącej liczby członków gminy z 834 w 1921 r. do 789 w 1938/1939 r., liczba płatników składek wzrosła ze 120 osób w 1919 r. do 132 w 1938 r. W 1919 r. płatnicy reprezentowali 12, a w 1938 r. już 23 zawody⁸³. Świadczy to o postępującej deklasacji majątkowej, pogłębieniu różnic majątkowych wśród członków gminy.

Na stronę dochodową w budżetach gmin składały się środki pozyskiwane w dużej mierze z opłat pochodzących z uboju rytualnego oraz składek gminnych. W gminach „małych” stanowiły one 70–75% dochodów. W gminie „wielkiej” we Włocławku dochody płynące ze składek sięgały w latach 1922–1938 około 65–50% i z roku na rok malały. Dochody pochodzące z uboju rytualnego sięgały 33–40%⁸⁴. W gminach „małych” 40–50% pochodziło ze składki, tyle samo z uboju. Zaległości składek sięgały 10–20% ich ogólnej sumy⁸⁵. Kryzys lat 1929–1935 ograniczył popyt na mięso. Tańsi rzeźnicy z Dobrzynia nad Wisłą i okolicznych miasteczek dostarczali do

⁸¹ APT OWI, SPWI, sygn. 824. Statystyka wyznaniowa powiatu włocławskiego za rok 1925; J. Z i m e c k i, *Monografia miasta Kowala i jego okolicy*, Kowal 1990, s. 187.

⁸² APB, UWPT, sygn. 4492; AŻIH, ŻGWW, sygn. 113/11, Budżet gminy żydowskiej w Brześciu Kujawskim z roku 1924 i 1938.

⁸³ AŻIH, ŻGWW, sygn. 113/11 Listy... w Lubrańcu za lata 1919–1938.

⁸⁴ Tamże, Budżety gminy żydowskiej Włocławek za lata 1929–1938.

⁸⁵ APB, UWPT, sygn. 4483, k. 91–92, 99–101, 129–131; APT OWI, SPN, sygn. 882; AŻIH, ŻGWW, sygn. 113/6/2, Budżety gmin żydowskich z lat 1919–1939.

88 Włocławka i kilku sąsiednich miejscowości mięso, co wywoływało protesty cechu rzeźników oraz ograniczało wpływy budżetowe włocławskiej gminy⁸⁶. Włączenie powiatów: nieszawskiego, lipnowskiego, rypińskiego i włocławskiego w 1938 r. do województwa pomorskiego spowodowało rozciągnięcie na te tereny przepisów ustawy o uboju rytualnym. Skutkiem było znaczące uszczuplenie dochodów gmin oraz podniesienie cen⁸⁷. Ludność żydowska z powiatów włączonych do województwa pomorskiego zareagowała ograniczeniem ilości kupowanego mięsa wołowego, co miało być reakcją na restrykcyjne przepisy⁸⁸.

W wydatkach budżetowych gmin żydowskich największą grupę stanowiły pensje urzędników gminy oraz rzeźników. W gminie włocławskiej stanowiły one 45–50% wydatków, na opiekę społeczną wydawano 25–30%, 12–15% pochłaniało szkolnictwo, pozostałych 5–18% inne wydatki. W gminach „małych” wydatki budżetowe przeznaczano w niewielkim stopniu na działalność charytatywną (2–5%), szkolnictwo (0,5–1,6%). Im gmina liczniejsza, tym rosła ilość środków przeznaczonych na pomoc dla ubogich Żydów, np. w Lipnie sięgały one 11% budżetu, we Włocławku 24%⁸⁹. Gmina włocławska wspierała finansowo działalność kilkudziesięciu instytucji na terenie całego kraju oraz kilku w Palestynie. Staraniem gminy rokrocznie na Wielkanoc z kuchni rytualnej dla żołnierzy Żydów z Włocławka ofiarowywano garnizonowi toruńskiemu 100 kg

⁸⁶ APT OWI, SPWI, sygn. 873, passim.

⁸⁷ APB, UWPT, sygn. 4489, k. 27; „Głos Nieszawski”, 1937, nr 33, s. 20. Rzeźnia miejska w Płocku dostarczała mięso z uboju rytualnego dla gmin żydowskich w powiecie lipnowskim, włocławskim; rzeźnia z Mławy dla powiatu rypińskiego.

⁸⁸ Archiwum Państwowe Poznań, Urząd Wojewódzki Poznański, sygn. 5713, k. 68.

⁸⁹ APB, UWPT, sygn. 4483; APT OWI, SPN, sygn. 24, 29; APT OWI, SPWI, sygn. 882; AŻIH, ŻGWW, sygn. 1113/6/2, Budżety gmin żydowskich 1919–1939.

macy⁹⁰. Odpowiednio rosły środki wydatkowane na szkolnictwo — około 5% w Lipnie i 11–12% we Włocławku⁹¹.

W gminach „małych” znaczną część budżetów gminy przeznaczano na utrzymanie rabina. W Skępem pensja rabina pochłaniała ponad 59% budżetu, Piotrkowie Kujawskim 44%, Chodczu 43%, Brześciu Kujawskim 23%, Ciechocinku-Służewie 21%, Lipnie 17%, Lubrańcu 16%⁹². Dodatkowo wdowom po zmarłych rabinach wypłacano dożywotnio pensje z budżetu gminy oraz łożono na posag dla córek⁹³. Obciążało to dodatkowo gminy oraz wywoływało napięcia. Faktycznie dochody rabinów były uzależnione od umowy, jaką zawierali z władzami gminy przy obejmowaniu urzędu⁹⁴. Wysokość wyposażenia rabina, jego religijna postawa i stosunek do ruchów politycznych, jak syjonizm, nurtów asymilatorskich, ortodoksji czy chasydyzmu powodowały częste konflikty w gminie. Było to zjawisko występujące powszechnie w kujawsko-dobrzyńskich gminach żydowskich. Dochodziło czasem na tym tle do ostrych starć

⁹⁰ CAW, MSWoj., sygn. I.300.20.116 Zarząd Gminy Wyznaniowej Żydowskiej we Włocławku do Naczelnego Rabina Wojska Polskiego, dr. J. Misesa z 5 VI 1929 r.; AŻIH, ŻGWW, sygn. 113/1/1, Budżet gminy Włocławek na rok 1930. Ujęto w nim pomoc finansową dla 33 organizacji charytatywnych i szkolnictwa.

⁹¹ J. Piekalkiewicz, *Wydatki i dochody związków publicznoprawnych*, „Kwartalnik Statystyczny”, 1929, t. 6, z. 1, s. 344–346. Średnia wydatków gmin żydowskich byłego Królestwa Kongresowego wynosiła: dla rabinatu 17,6%, synagog 5,7%, rzeźni 21,9%, szkolnictwa 9,1%, opieki społecznej 9,3%, wydatków administracyjnych 10,9%, inne wydatki stanowiły 22,5%.

⁹² AŻIH, ŻGWW, sygn. 113/6/2; APT OWI, SPWI, sygn. 882–883, APT OWI, SPN, sygn. 24, 29; APB, UWPT, sygn. 4483, Budżety gmin żydowskich 1924–1939.

⁹³ APT OWI, SPWI, sygn. 830, Budżet gminy na 1926 r. Posag dla córek rabina Kowalskiego wypłacony przez gminę wynosił 7000 zł. Suma ta stanowiła 7,7% całego budżetu gminy (91 500 zł).

⁹⁴ Zarządzenie MWRiOP z dnia 28 XII 1936 r. o pensji i emeryturze rabinów i podrabinów oraz o zabezpieczeniu po nim wdów i sierot, „Dz.U. MWRiOP”, nr 4, poz. 83.

90 między zwolennikami różnych ugrupowań religijnych⁹⁵. Rywalizacja ta zwłaszcza w latach trzydziestych w miarę pogłębiających się trudności przybierała na ostrości. Konsekwencją sporów była najczęściej chaotyczna gospodarka finansowa, niemożność sprawowania władzy przez zarządy gmin żydowskich wewnętrznie skłóconych. Kwestią budzącą największe emocje był wymiar składki gminnej. Ugrupowania sprawujące władzę nad gminą próbowały pogrążyć finansowo przeciwników politycznych, faworyzować swój elektorat⁹⁶. Stwarzało to podstawy do integracji władz — sprawdzających nadzór nad gminami, starosty czy wojewody, którym stan anarchii pozwalał na pełniejszą kontrolę ich poczynañ⁹⁷. W gminie włocławskiej, pozostająca w mniejszości po wyborach 1931 r. do władz gminy, religijna grupa skupiona wokół Agudy, dzięki poparciu miejscowego starostwa sprawowała władzę nad gminą, pomimo że znajdowała się w mniejszości⁹⁸. W latach 1938–1939 w gminie

⁹⁵ APB, UWPT, sygn. 4483, k. 79; APT OWI, SPN, sygn. 30, k. 16–17, sygn. 31, k. 2–4; APT OWI, sygn. 876, Starosta włocławski do UWW z 19 X 1932 r., sygn. 403 oraz Sprawozdanie... za sierpień 1936 r., Zarząd gminy w Lubiczu konsekwentnie odmawiał wypłacania zapomóg wdowie po rabinie I. Klepfiszu. W Osiecinach i Radziejowie członkowie Zarządu po wyborach w 1936 r. odmawiali współpracy z nowo wybranymi przewodniczącymi. W Brześciu Kujawskim zwolennicy religijnych środowisk żydowskich w wyborach 1932 r. doprowadzili do unieważnienia wyniku wyborów.

⁹⁶ APB, UWPT, sygn. 4485, Pismo członków gminy włocławskiej do UWP z dnia 5 I 1939 r. Przepisy nakładały obowiązek opodatkowania składką gminną członków gminy w wysokości 10% wymiaru podatku dochodowego. Często dopuszczano się odstępstw od tej reguły, co prowadziło do nadużyć.

⁹⁷ AŻIH, ŻGWW, sygn. 113/7/4; APT OWI, SPWi, sygn. 821, k. 37; APT OWI, SPN, sygn. 22, k. 41–42. W Chodczu wyboru do Zarządu Gminy unieważniono w 1924 r. Ponownie odbyły się w 1925 i 1928 r. W Osiecinach w 1936 r. unieważniono listę, na której znaleźli się sympatycy KPP. Zob. J. T o m a s z e w s k i, *Interpretacje poselskie dotyczące gmin żydowskich*, „Biuletyn ŻIH”, 1973, nr 1, s. 105–107; 1974, nr 2, s. 63–67.

⁹⁸ APT OWI, SPWi, sygn. 870, 880; AŻIH, ŻGWW, sygn. 113/2, Protokoły posiedzeń Zarządu i Rady Gminy Żydowskiej we Włocławku z 14 i 16 VI 1931 r. Starosta trzykrotnie nie zatwierdził w 1931–1932 r. przedstawionych prezesów zarządu gminy powołując się na ich wrogi jako syjonistów stosunek do państwa polskiego. Starosta wprowadził do

żydowskiej we Włocławku i Lubiczu powołano zarządy komi-saryczne⁹⁹. Często niemożność realnego wpływu na funkcjonowanie gmin powodowała, że „zainteresowanie członków zarządu gminy ograniczało się do niezbędnych czynności”¹⁰⁰. Konflikt interesów pomiędzy zwolennikami różnych partii we Włocławku wykorzystywało starostwo, uniemożliwiając powołanie po śmierci rabina Jehudy Laiba Kowalskiego w 1925 r. jego następcy, aż do wybuchu wojny w 1939 r. Religijny nadzór pełniło dwóch podrabinów. Po śmierci podrabina Mendla Kuczyńskiego w 1937 r. ponadsiedemdziesięcioletni podrabbin Jakub Unger sprawował pieczę religijną nad około trzynastotysięczną gminą żydowską. Władze ingerowały na korzyść rabinów w wielkości przyznawanych im w budżetach pensji, ograniczając jednocześnie środki, które gminy chciały przeznaczyć na wspieranie działalności szeregu organizacji społeczno-politycznych czy gospodarczych. Zniechęcenie wśród żydowskich działaczy wpływało na skuteczność działań podejmowanych na forum władz miejskich czy gminnych. W latach trzydziestych osłabło zainteresowanie udziałem w wyborach czy aktywnością w radach miejskich, gminnych. W Radzie Miasta Włocławka wybranej w 1935 r. na 40 radnych zasiadło 4 Żydów. Tylko dwóch z nich uczestniczyło w posiedzeniach i pracach Rady, co było gestem protestu przeciwko wrogości wobec nich grupy

zarządu trzech „bezpартyjnych”, faktycznie reprezentujący środowiska religijne oraz prze-forsował na przewodniczącego Jakuba Kruszyńskiego (będącego członkiem BBWR). Nowy przewodniczący nie zwoływał posiedzeń zarządów przez 2 miesiące, posiedzenie plenarne Rady Gminy zwołano po 1,5 roku od chwili wyłonienia prezydium. W grudniu 1932 r. na znak protestu mandaty złożyło 5 członków Zarządu, rok później dwóch członków Rady Gminy.

⁹⁹ APT OWI, SPWI, sygn. 880, k. 81, 89; APB, UWPT, sygn.4483, UWPT do Starosty z dnia 25 VI 1938 r.

¹⁰⁰ APT OWI, SPN, sygn. 29, k. 4–7, Sprawozdanie z lustracji gminy żydowskiej w Piotrkowie Kujawskim przeprowadzonej przez Starostwo w dniu 27 I 1938 r.

92 gospodarczej skupionej wokół ND¹⁰¹. Wewnętrzne konflikty we wszystkich gminach żydowskich były konsekwencją znacznego rozwarstwienia ekonomicznego, politycznego, religijnego, kulturalnego ludności żydowskiej. Podziały te znajdowały swoje odzwierciedlenie w programach stronnictw politycznych. Te musiały ustosunkować się do kilku kluczowych problemów. Na plan pierwszy wysuwał się stosunek do syjonizmu i budowy siedziby narodowej dla Żydów, co wiązało się ze stopniową emigracją z krajów Diaspory. Druga tendencja dotyczyła możliwości rozwiązania problemu żydowskiego wraz z całkowitą przebudową społeczeństwa, zgodnie z założeniami socjalizmu w krajach Diaspory. Część ugrupowań traktowała kwestię żydowską w Polsce na zasadzie „status quo”. Z tymi podstawowymi zagadnieniami było powiązanych kilka innych, jak stosunek do języków żydowskich, kultury jidisz, odrodzenia hebraizmu, szkolnictwa, religii, charakteru gminy żydowskiej, antysemityzmu, zjawiska asymilacji i indyferentyzmu kulturowemu, postawy wobec polskich władz, autonomii kulturalno-narodowej Żydów.

W większości „małych” gmin kujawsko-dobrzyńskich w pierwszych latach istnienia II Rzeczypospolitej dominowały ugrupowania reprezentujące trzecią tendencję „status quo”. Reprezentowali je głównie zwolennicy ruchu ortodoksyjnego, zajmujący nieprzejednane stanowisko w sprawach religijnych, obrony judaizmu, społecznie zgrupowani w „Związku Izraela” oraz chasydzi. Przeciwwstawiali się oni zarówno socjalistom, jak i syjonistom, choć w przypadku tych ostatnich istniały ugrupowania łączące religijny rygoryzm z syjonizmem, np. „Organizacja Syjonistów Ortodoksów »Mizrachi«”, głosząc hasło budowy religijnego państwa w Palestynie. Pragmatykami byli także tzw. folkiści zrzeszeni w „Żydowskiej Partii Ludo-

¹⁰¹ „Włocławker Wochenblatt”, 1936, nr 17, s. 2. Powodem była wrogość wobec radnych żydowskich grupy gospodarczej zrzeszającej radnych ND. *

wej w Polsce”. Pragnęli laicyzacji żydowskiego życia, ograniczenia roli religii. Za miejsce rozwoju uznawali państwo polskie. Budowa państwa żydowskiego była dla nich nierealna. Znajdowali się w opozycji do ortodoksów, socjalistów oraz syjonistów. Pogłębiająca się pauperyzacja środowisk pracowniczych, wystąpienia antyżydowskie w pierwszych latach istnienia II Rzeczypospolitej, wielki kryzys gospodarczy oraz wzrost postaw antysemitycznych wpłynęły na umasowienie ruchu syjonistycznego, który stał się dominującym w regionie w latach trzydziestych. Najliczniejszym ugrupowaniem była „Organizacja Syjonistyczna w Polsce”, tzw. syjoniści ogólni. Z czasem usamodzielniała się grupa syjonistów rewizjonistów („Nowa Organizacja Syjonistyczna”). Kilka ugrupowań syjonistycznych łączyło ideę budowy siedziby narodowej w Palestynie z przebudową życia społeczno-ekonomicznego w duchu socjalistycznym. Należy do nich zaliczyć: „Żydowską Socjalistyczną Partię Robotniczą Poalej Syjon” (tzw. „Poale Syjon Prawica”), „Żydowską Socjalistyczno-Demokratyczną Partię Robotniczą w Polsce” (tzw. „Poale Syjon Lewica”), „Syjonistyczną Partię Pracy »Hitachduth«”. Program socjalistyczny, odrzucenie idei syjonistycznej oraz autonomię kulturalno-narodową w Polsce głosił „Ogólno-Żydowski Związek Robotniczy »Bund« w Polsce”. Na marginesie życia politycznego znajdowali się Żydzi działający w strukturach „Komunistycznej Partii Polski” oraz środowiska opowiadające się za asymilacją¹⁰².

Miernikiem sympatii politycznych społeczności Żydów zamieszkałych na Kujawach wschodnich i w ziemi dobrzyńskiej są wyniki głosowań do władz gmin żydowskich. Władze okupacyjne niemieckie przeprowadziły na ziemiach byłego Królestwa Kongresowego

¹⁰² Zob.: A. Haftka, *Żydzi [w:] Z. Urbanowski, Mniejszości narodowe w Polsce*, Warszawa 1932; J. Holzer, *Żydowskie dążenia polityczne w Drugiej Rzeczypospolitej*, „Znak”, 1983, nr 339–340, s. 366–382; *Żydzi w Polsce...*, t. 2; J. Tomaszewski, *Niepodległa Rzeczypospolita...*

94 w 1917 r. wybory do władz gminnych. W Zarządzie Gminy Żydowskiej we Włocławku zasiadło 2 syjonistów, po jednym przedstawicielu miały: Mizrachi, Aguda, „bezpartyjni”. Jej skład zmodyfikowano w 1922 r. Przewagę uzyskali ortodoksi i „bezpartyjni” (5 osób), w mniejszości byli syjoniści i Mizrachi (4 osoby). W składzie zarządu, ze względu na kurialny system wyborczy, znaleźli się zwolennicy asymilacji, wywodzący się z zamożnych środowisk mieszczańsko-przemysłowych, którzy tworzyli z zamożnymi ortodoksami elitę władzy gminy od kilku dziesięcioleci. W miarę napływu na ziemie Królestwa Kongresowego „litwaków” w końcu XIX w., malały wpływy asymilatorów na rzecz ortodoksów czy syjonistów szybko zyskujących zwolenników, w mniejszym stopniu na rzecz Bundu. Asymilatorzy w okresie II Rzeczypospolitej przestali praktycznie pełnić jakąkolwiek rolę we władzach gminy. Ich zwolennicy grupowali się głównie w oddziałach terenowych „Związku Żydów Uczestników Walk o Niepodległość Polski” w Lipnie, Rypinie i we Włocławku¹⁰³. Nurt żydowskiego oświecenia „haskali” w XVIII w. zapoczątkował proces asymilacji ludności żydowskiej, zyskiwał zwolenników w miastach regionu w XIX w. głównie dzięki napływowi Żydów z Niemiec. Odgrywała pewną rolę we Włocławku w mniejszych gminach, występowała marginalnie, np. w Rypinie, w Lubrańcu¹⁰⁴.

W pierwszym okresie istnienia II Rzeczypospolitej we Włocławku największymi wpływami politycznymi cieszyli się: syjoniści i ich sym-

¹⁰³ APT OWI, SPWI, sygn. 813, 2320; Almanach gmin..., s. 260–261; Dr Poznański, Wspomnienia..., s. 2.

¹⁰⁴ Zob.: A. Eisenbach, *Emancypacja Żydów na ziemiach polskich 1785–1870 na tle europejskim*, Warszawa 1988; A. Cała, *Asymilacja Żydów w Królestwie Polskim (1864–1897). Postawy. Konflikty. Stereotypy*, Warszawa 1989; M. Krajewski, *Rypin w okresie zaborów (1793–1918)*, [w:] *Rypin. Szkice...*, s. 184–185; Aneks, [w:] I. Schiper, *Żydzi Królestwa Polskiego w dobie powstania listopadowego*, Warszawa 1932, s. 199–200.

patycy (50%), „bezpartyjni” (25%), ortodoksi z sympatykami (10%), Mizrachi (10%), inni — 5%¹⁰⁵. „Bezpartyjni” grupowali głównie środowiska ortodoksyjne, które określały siebie często jako „bezpartyjnych ortodoksów”. Wyniki głosowania w wyborach do władz gminy w 1924 r. potwierdzają zarysowany układ wpływów poszczególnych ugrupowań. Na syjonistów zablokowanych z Mizrachi oddało głos 656 osób, uzyskując 8 mandatów. Cztery mandaty otrzymali „bezpartyjni” razem z ortodoksami (405), dwa głosy Bund (182) oraz jeden Poalej Syjon (89)¹⁰⁶. W kolejnych wyborach w 1931 r. wystawiono 10 list wyborczych. W efekcie doszło do utworzenia identycznych bloków wyborczych jak w 1924 r., z tą różnicą, że w wyborach nie brał udziału Bund. W rezultacie blok syjonistów i Mizrachi otrzymali 6 mandatów (704), blok „bezpartyjnych” wspólnie ze środowiskami religijnymi 5 mandatów (554). Poalej Syjon Prawica 1 mandat (210)¹⁰⁷. Głosy zwolenników Bundu przeniesione zostały głównie na „bezpartyjnych” i ortodoksów, w mniejszym stopniu na Poalej Syjon Prawica.

Syjniści na terenie Włocławka w początkowych latach trzydziestych grupowali w szeregach swoich organizacji około 570 osób, działania ich popierało 1,5 tys. osób, następane miejsce zajmował Bund zrzeszający około 500 osób, ortodoksi 300, Poalej Syjon Prawica 150, Mizrachi 120 i Poalej Syjon Lewica 150 osób¹⁰⁸. W ostatnich

¹⁰⁵ APT OWI, STW, sygn. 813. W 1922 r. w związku z kooptacją członków do władz gminy w 1922 r. na dokumencie starosty z 8 V 1922 r. zaznaczono sympatie polityczne wśród włocławskich Żydów: sympatycy syjonizmu 30%, syjniści 20%, bezpartyjni 25%, Mizrachi 10%, ortodoksi 5%, sympatycy ortodoksów 5%, inni 5%.

¹⁰⁶ Tamże, sygn. 819; AŻIH, ŻGWW, sygn. 113/3.

¹⁰⁷ APT OWI, SPWI, sygn. 870; APT OWI, Komenda Policji Państwowej Powiatu Włocławskiego (dalej: KPPWI), sygn. 55, *passim*.

¹⁰⁸ APT OWI, SPWI, sygn. 377, 870, Opisy organizacji mniejszości narodowych w powiecie włocławskim z 1931 r.

96 wyborach w 1936 r. pozycja syjonistów uległa pewnemu osłabieniu. Dysponowali wspólnie z Mizrachi 4 mandatami w Radzie Gminy, 4 w Zarządzie Gminy. Konkurencyjna Aguda uzyskała 3 i 1 mandat, Bund 2 w Radzie, Poalej Syjon Prawica 2 w Radzie i 1 w Zarządzie, 1 Poale Syjon Lewica w Radzie i Zarządzie¹⁰⁹. Umocniły się wpływy syjonistów spod znaku Poale Syjon, pozostałe ugrupowania syjonistyczne straciły poparcie elektoratu ze względu na udział w wyborach Bundu. Najmocniej stratę odczuli „bezparyjni” i Aguda, które straciły w porównaniu z 1931 r. Powodem były wewnętrzne konflikty o charakterze personalnym oraz bardzo słaba aktywność Agudy. Była to stała prawidłowość także dla innych gmin wielkich¹¹⁰. W dziesięcioosobowym zarządzie komisarycznym wyłonionym 27 I 1939 r. dla gminy we Włocławku zasiadali tylko bezparyjni¹¹¹.

W gminach „małych” wybory do zarządów gminy na terenie Kujaw wschodnich i ziemi dobrzyńskiej odbyły się w 1 VI 1924 r. Kolejne 20 V 1931 r., następne 30 VIII 1936 r.¹¹² Struktura wpływów poszczególnych ugrupowań w gminach „małych” powinna być oceniana z dużą ostrożnością. Często urzędnicy traktowali przynależność partyjną Żydów z dużą dowolnością. Nierzadko nie rozróżniali przynależności do syjonistów a Mizrachi lub tych ostatnich z or-

¹⁰⁹ AŻIH, ŻGWW, sygn. 113/3; AAN, MSW, sygn. 963, Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za IV kwartał 1936 r., Włocławek 1936, s. 164.

¹¹⁰ APT OWI, SPWI, sygn. 403, Sprawozdanie sytuacyjne za sierpień 1936 r.; AAN, MSW, sygn. 963, Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za III kwartał 1936 r., s. 102.

¹¹¹ APB, UWPT, sygn. 5449, Starosta do UWPT z dnia 27 I 1939 r.

¹¹² AŻIH, ŻGWW, sygn. 113/6/6, 113/7/4; APT OWI, SPN, sygn. 22,26,27,31; APT OWI, SPWI, sygn. 818, 870, 876, 821, 889; APB, UWPT, sygn. 4483, 5449; Rozporządzenie MWRiOP w przedmiocie dokonania wyborów do organów zarządzających w gminach wyznaniowych żydowskich na terenie byłego Królestwa Kongresowego, „Dz.U. MWRiOP” 1924, nr 4, poz. 39. W latach 1924–1925 wyniki wyborów w Brześciu Kujawskim unieważniono. Zarząd wybrany w 1926 r. upadł w 1932 r. Wybory odbyte w dniach 10 VII 1932 i 21 X 1932 r. unieważniono. W Osięcinach wybory odbyły się 5 VI 1937 r. w Chodczu w 1928 r., w Przedczu 27 X 1936 r.

ortodoksami. Sami Żydzi nie traktowali swych politycznych orientacji w sposób rygorystyczny. Zwłaszcza „bezpartyjni” „[...] nie mają określonego oblicza politycznego i tak przez syjonistów są uważani za syjonistów, Agudę agudowców”¹¹³.

W strukturze poparcia dla poszczególnych ugrupowań syjonistycznych na terenie powiatu włocławskiego wyróżniała się „Liga Pomocy dla Pracującej Palestyny”. W wyborach kandydatów na XX kongres syjonistyczny w 1937 r. uzyskała 776 głosów (52,1%), syjoniści ogólni 361 (24,3%), Mizrachi 287 (19,3%), syjoniści państwowi 63 (4,2%), ortodoksi 2 (0,1%)¹¹⁴.

W gminach „małych” wpływy polityczne rozkładały się pomiędzy trzy ugrupowania: syjonistów, Żydów religijnych oraz partie o obliczu lewicowym. Ci ostatni stanowili dużą grupę w Brześciu Kujawskim, co wiązało się ze strukturą zawodową ludności żydowskiej, która obsługiwała działającą cukrownię oraz środowiska robotnicze. Wpłynęła na to również bliskość Włocławka, w którym komuniści i Bund cieszyli się pewnymi wpływami¹¹⁵. Utrata wpływów przez środowiska religijne w latach trzydziestych wynikała z wewnętrznych tarć na tle osobistym oraz wewnętrznego zróżnicowania. Obok wyznawców tradycyjnego judaizmu znajdowali się zwolennicy chasydyzmu uznający prymat różnych cadyków. Na Kujawach wschodnich i w ziemi dobrzyńskiej największym autorytetem wśród chasydów cieszył się „Gerer Rebe”, czyli cadyk z Góry Kalwarii. Mniejszą rolę odgrywali zwolennicy cadyków z Sochaczewa, Skierniewic, Otwocka

¹¹³ APT OWI, SPWI, sygn. 403, Sprawozdanie... za sierpień 1936.

¹¹⁴ APT OWI, SPWI, sygn. 414. W miastach powiatu włocławskiego wykupiono następujące ilości szekli, które pokrywały się z rzeczywistą liczbą członków organizacji syjonistycznych: Brześć Kujawski 60, Chodecz 40, Kowal 97, Lubraniec 89, Przedecz 70, Włocławek 1512. Ogółem 1868 uprawnionych do głosowania, oddało głosy 1489 osób. Nie głosowano w Lubieniu. Delegatem okręgu wybrano syjonistę z Włocławka Lejba Fuksa.

¹¹⁵ APT OWI, AmBK, sygn. 17, k. 1–2.

98 i Aleksandrowa Łódzkiego. Zbierali się na modły w oddzielnych domach modlitw, tzw. „sztibl”, oraz bożniczkach „klausn”. Ciechocinek odwiedzał często razem ze swoim „dworem” cadyk Góry Kalwarii, co wpływało na utrwalenie jego wpływów w regionie¹¹⁶.

Ugrupowania syjonistyczne miały dobrze zorganizowaną sieć organizacji młodzieżowych, klubów sportowych, organizacji społeczno-gospodarczych, szkolnictwa oraz propagandy, co zapewniało dopływ nowych członków. Istotną rolę odgrywała prasa syjonistyczna o zasięgu ogólnokrajowym oraz lokalna, wydawana we Włocławku i przeznaczona dla czytelników z okolicznych powiatów. Łącznie ukazało się we Włocławku w okresie międzywojennym 40 tytułów prasy żydowskiej¹¹⁷. Dużym autorytetem cieszyli się przywódcy ruchu syjonistycznego na Kujawach. Najbardziej wpływową osobą był rabin Włocławka (1899–1925), Jehuda Laib Kowalski (1864–1925), wybrany w 1922 r. senatorem Rzeczypospolitej, jeden z założycieli i liderów Mizrachi¹¹⁸. To w dużej mierze dzięki niemu była możliwa współpraca między syjonistami a Mizrachi we władzach gminy. Po jego śmierci wpływy Mizrachi w kujawskich gminach malały. W wyborach gminnych w powiecie włocławskim w 1931 r. Mizrachi zdobyło 18% mandatów, w 1936 r. już tylko

¹¹⁶ APB, UWPT, sygn. 4496, Zarząd Gminy Żydowskiej w Dobrzyniu nad Wisłą do Starosty Lipnowskiego z dnia 22 XI 1933; Golob-Dobrzyń (maszynopis), w zbiorach: Beth Hatefutsoth...; M. Korzen, *In di jarn 1900–1939 (W latach 1900–1939)*, [w:] *Włocławek we ha...*, s. 87; C. Friedman, *Gi geszichte...*, s. 801; R. Żebrowski, Z. Borzymińska, *PO-LIN. Kultura Żydów polskich w XX wieku (Zarys)*, Warszawa 1993, s. 81–83.

¹¹⁷ APB, UWPT, sygn. 4611, k. 7–9; I. M. Biderman, *Di Włocławker ajdisze prese (Żydowska prasa we Włocławku)*, [w:] *Włocławek we ha...*, s. 412–430; M. Grynberg, *Informacje o prasie żydowskiej*, „Biuletyn ŻIH”, 1975, nr 3, s. 113–114. Najdłużej z prasy lokalnej ukazywał się dziennik „Włocławker Sztyme” (1930–1939) i tygodnik „Włocławker Wochenblat” (1926–1939). Z prasy ogólnopolskiej w styczniu 1939 r. w czterech powiatach rozprowadzono 2100 egzemplarzy „Hajnt”, 530 „Der Moment”, 490 „Unser Express”, 138 „Naje Folkscajtung”.

¹¹⁸ C. F. Thurst, *Rabin Jehuda Lejb Kowalski*, [w:] *Włocławek we ha...*, s. 165–176.

3%¹¹⁹. Inną znaczącą postacią był lekarz Abraham Lejb Fuks¹²⁰. Ortodoksi cieszyli się przewagą w Kowalu, Osiecinach, Piotrkowie Kujawskim, Izbicy Kujawskiej, Lubieniu. Syjoniści dysponowali, obok Bundu, najmłodszymi przywódcami, średnia wieku w zarządach w 1931 r. wynosiła odpowiednio 38 i 42 lata, Poale Syjon Prawica 41 lat, ortodoksi 51 lat, Mizrachi 49 lat¹²¹.

W gminach położonych w ziemi dobrzyńskiej struktura politycznych wpływów była zbliżona. Można sądzić, że dominowały dwa ugrupowania: syjoniści — będący w większości oraz ortodoksi. Pozostałe ugrupowania odgrywały rolę marginalną¹²².

W końcu lat trzydziestych Żydzi posiadali swoich reprezentantów we władzach miejskich i samorządowych. W powiecie wrocławskim zasiadało 25 Żydów w Radach Miejskich (21,7%), w powiecie rypińskim 12 (37%), 6 w lipnowskim (17%). W Zarządach Miejskich w powiecie wrocławskim zasiadało 4 (11,4%), rypińskim 3 (33,3%), lipnowskim 1 (10%). W pozostałych organach samorządowych udział Żydów był minimalny¹²³.

¹¹⁹ AŻIH, ŻGWW, sygn. 1113/3, Struktura wpływów politycznych w 1931 r. w pięciu (wybory w Brześciu Kujawskim odbyły się w innym terminie) zarządach gmin żydowskich w powiecie wrocławskim: całkowite zwycięstwo odnieśli syjoniści w Chodczu. Ogólnie wpływy przedstawiały się następująco: 37,5% syjoniści, 25% Aguda Izrael, po 12,5% Poale Syjon Prawica i Mizrachii, 7,5% Bund, po 2,5% Aguda Syjon i folkiści.

¹²⁰ APT OWI, SPWI, sygn. 414, k. 138–139; Alfred Sztolcman (maszynopis), zbiory Beth Hatafutsoth... *Encyklopedia Judaica*, t. 16..., s. 597; *And i Still See Their Faces. Images of Polish Jews (I ciągle widzę ich twarze. Fotografie Żydów polskich)*, Warszawa 1996, s. 18.

¹²¹ AŻIH, ŻGWW, sygn. 113/3. Dane dla Zarządów: Chodcza, Kowala, Lubienia, Lubrańca, Przedcza, Włocławka.

¹²² Sytuacja społeczno-polityczna..., nr 40, s. 103, nr 49, s. 117. W powiecie lipnowskim ugrupowania syjonistów ogólnych i organizacje z nimi związane grupowały 520 osób (46%), syjonistów rewizjonistów 160 (14,2%), ortodoksów 200 (17,7%), Mizrachi 120 (10,6%), Poale Syjon Prawica 30 (2,7%), Bund 100 (8,8%).

¹²³ Tamże, nr 32, s. 90; nr 50, s. 119; nr 69, s. 167–168. W powiecie lipnowskim dwóch Żydów zasiadło w radach gmin, dwunastu w radach gromadzkich; w powiecie rypińskim: jeden w radzie gminy i ośmiu w radach gromadzkich.

100 Ruch komunistyczny odgrywał w regionie rolę marginalną. Zaplecze społeczne zainteresowane działalnością w strukturach partii komunistycznej z wyjątkiem uprzemysłowionego Włocławka było niewielkie, ograniczało się do małomiasteczkowego proletariatu żydowskiego, proletariatu wiejskiego, młodzieży robotniczej zatrudnionej przy produkcji rzemieślniczej i chałupniczej oraz robotników fabrycznych. Wykaz członków organizacji komunistycznych w latach 1918–1939 wymienia dla Włocławka 337 osób, w tym około 105 Żydów (30%), w powiecie rypińskim 192, w tym 52 Żydów (27%)¹²⁴. Energiczna działalność w środowiskach robotniczych chrześcijańskich SN, obecność organizacji związanych z Kościołem odstręczały od komunizmu środowiska polskie¹²⁵. Podobnie rzecz się miała ze środowiskami żydowskimi, gdzie wpływy Żydów religijnych były znaczne. Związanie się z ruchem komunistycznym wiązało się z zerwaniem wielu więzów łączących z gminą żydowską. Dla większości Żydów, Żyd-komunista przestaje być Żydem. Ubogie „niziny” społeczności żydowskiej oraz część inteligencji uświadamiała, że decyzja ta wiązała się z zepchnięciem na margines życia¹²⁶. Odwagę na ten krok mieli głównie ludzie młodzi, którzy ulegali wizji wprowadzenia nowego porządku społecznego. Udział ludności żydowskiej w działalności ruchu komunistycznego na Kujawach

¹²⁴ AAN, UWW, mf. 2718/4, SPW1 do UWW z dnia 8 I 1229; Wykaz członków KPP i KZMP z powiatu rypińskiego w latach 1921–1939, [w:] *Szkice rypińskie. Materiały z sesji...*, Bydgoszcz 1967, s. 173–176; C. Perlikowski, B. Kaplan, C. Kozłowski, *Z rewolucyjnych tradycji Włocławka*, Bydgoszcz 1965, s. 206–209.

¹²⁵ AAN, Wojewódzka Komenda Policji Państwowej w Warszawie, sygn. 286/I-1, k. 2; por.: R. Kozłowski, *PPR i PZPR a kościół katolicki we Włocławku w latach 1945–1959*, [w:] *Stosunki narodowościowe i wyznaniowe na Pomorzu Nadwiślańskim i Kujawach w XX wieku*, zbiór studiów pod red. R. Sudzińskiego, Toruń 1997, s. 198–199.

¹²⁶ L. Marek, *Ze wspomnień KPP-owca*, „Biuletyn ŻIH”, 1971, nr 78, s. 76–77; *Olbrzymia czarna przestrzeń, rozmowa z Julianem Strykowskiem*, [w:] J. Trznadel, *Hańba domowa. Rozmowy z pisarzami*, Lublin 1990, s. 150–152.

wschodnich i w ziemi dobrzyńskiej pozostawał znaczny. Choć, jak się wydaje, nie był on wyższy od innych regionów II Rzeczypospolitej. Dominującą rolę odgrywała młodzież żydowska skupiona w Komunistycznym Związku Młodzieży Polskiej. W 1929 r. należały do nich w miejscowościach położonych na Kujawach wschodnich 92 osoby w 16 kołach. Udział Żydów wynosił 72 osoby (78,3%)¹²⁷. Włocławski Komitet Dzielnicowy ZMK liczył 16 kół, w tym 12 we Włocławku. Wśród nich było 7 kół żydowskich zorganizowanych według zawodów. Po jednym kole w Dobrzyniu nad Drwęcą, Rypinie, Piotrkowie Kujawskim, Radziejowie¹²⁸.

UWAGI KOŃCOWE

Z ponad 32 tys. Żydów skupionych w 20 gminach na Kujawach wschodnich i w ziemi dobrzyńskiej w 1939 r. po wojnie powrócili nieliczni. W lipcu 1946 r. przebywało tam 880 Żydów. Jedynym większym skupiskiem ludności żydowskiej pozostawał Włocławek, gdzie w grudniu 1946 r. zarejestrowano 724 osoby¹²⁹. W świetle danych zawartych w „Alfabetycznym wykazie Żydów polskich ocalałych z II wojny światowej. Lista nr 3” z 1947 r. z Kujaw wschodnich i ziemi dobrzyńskiej ocalało 727 osób (2,2% populacji przedwojennej), które mieszkały w tym regionie przed wybuchem wojny. Z tej grupy powróciło do rodzinnych miejscowości 260 osób¹³⁰.

¹²⁷ AAN, UWW, mf. 2718/4, Stan organizacyjny młodzieży komunistycznej w okręgu włocławskim KPP ze stycznia–lutego 1929 r.; AAN, Urząd Wojewódzki Łódzki, mf. 271/II-30, Sprawozdanie organizacyjne KPP i ZMK za 1929 r.

¹²⁸ AAN, UWW, mf. 2718/1, 2718/3, 2718/4; APT OWI, SPWI, sygn. 393, k. 181–190, KPPPW do SPWI dnia 28 VI 1928. Wśród żydowskich kół: 2 żeńskie krawcowych, 1 byłych wojskowych, 1 piekarzy, 1 krawców, 1 szewców, 2 pionierów. Pozostałe koła znajdowały się w Kowalu, Lubrańcu, Lubaniu, Brześciu Kujawskim.

¹²⁹ AŻIH, Centralny Komitet Żydów Polskich (dalej: CKŻP), sygn. 569. Dane CKŻP Okręgu Włocławskiego 1945–1947.

¹³⁰ Tamże, Wykaz zawiera około 230 tys. nazwisk. Nie są to dane wyczerpujące, ponieważ część osób unikała rejestracji. Inni nie podawali w wykazie miejsca pobytu w 1939 r.

102 W grudniu 1949 r. w regionie mieszkało 341 Żydów, w 1966 r. — 57 osób¹³¹.

¹³¹ AŻIH, CKŻP, sygn. 278; M. G o l o n, *Żydzi, Ukraińcy...*, s. 250–251.

* Artykuł publikowany był w „Zapiskach Kujawsko-Dobrzyńskich”, t. 13, 1999, s. 127–178. Obecnie drukowany tekst jest nieco skróconą wersją pierwodruku.